

933

✠ AANTEEKENINGEN ✠ OVER OOSTERSCHE GENEESMIDDELEN

DOOR

DE W. G. BOORSMA

B

31

Verkrijgbaar bij
G. KOLFF & Co. Batavia.
Prijs f 1.—

DRUKKERIJ DEP. v. L. N. en H.
BUITENZORG — 1913.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

0419 8591

1918/19
21/2485.

933
731

an
12

'SLANDS PLANTENTUIN
BUITENZORG.

AANTEEKENINGEN OVER OOSTERSCHE
GENEESMIDDELLEER OP JAVA.

DOOR

Dr. W. G. BOORSMA.

DRUKKERIJ DEP. v. L. N. en H.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1920

PAUL F. FOLGER

VOORWOORD.

Het feit, dat het 11e Internationale Congres voor Pharmacie in Nederland gehouden wordt, heeft aanleiding gegeven tot de samenstelling van dit werkje, daar het vermoeden gewettigd is, dat er vooral onder de Nederlandsche pharmaceuten wel zijn zullen, voor wie een dergelijke mededeeling eenige waarde heeft. De Directeur van 's Lands Plantentuin, Dr. J. C. KONINGSBERGER, deelde volkomen de meening van ondergeteekende, dat het op den weg der instelling lag, door een uitgave als deze aan het Congres eenige medewerking te verleen, zulks te meer, dewijl zij wellicht een achtergrond vormen kan voor sommige door anderen op het Congres te leveren bijdragen.

De bedoeling van dit boekje is slechts, den belangstellenden buitenstaander een denkbeeld te geven van hetgeen hier te lande op het besproken gebied omgaat. Het moest zich derhalve in hoofdzaak bepalen tot een vluchtig overzicht van het onderwerp. Aan het verwerken van de omvangrijke literatuur kon dan ook niet gedacht worden. Het is al erg genoeg, dat het noemen van een groot aantal planten—en diernamen ter bereiking van het doel niet te vermijden was; troostrijk is de overweging, dat de welwillende lezer ze kan overslaan.

Aangaande de illustraties zij opgemerkt, dat tot het verkrijgen van de photographische opnamen voor de platen. IV, VII, VIII, X, en XI de Heer CEPHAS te Djogjakarta zijn vriendelijke hulp verleende, terwijl de overige te danken zijn aan den Heer H. HUYSMANS te Buitenzorg. Voor de reproductie zorgde het Reproductie-atelier van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, onder leiding van den Heer J. W. HUYSMANS.

Buitenzorg, Juni 1913.

W. G. BOORSMA.

Gelijk de titel van deze kleine verhandeling te kennen geeft, ligt het in de bedoeling, hier al het geen van Westersche afkomst is, buiten beschouwing te laten; de geneesmiddelen der Europeesche apotheken blijven dus onbesproken. Daarentegen zullen de talrijke Chineesche apotheken niet geheel met stilzwijgen kunnen worden voorbijgegaan, terwijl wij ons in hoofdzaak bezig zullen houden met de geneesmiddelleer der Inlandsche bevolking.

Laatstbedoeld onderwerp zal, als het belangrijkste voor Java, het eerst en het uitvoerigst ter sprake komen. Al dadelijk zij dan de opmerking gemaakt, dat, al zal in de volgende bladzijden in het bijzonder de pharmaceutische zijde van het vraagstuk in het oog gevat worden, het niet mogelijk zijn zal, aan pharmaceutische zaken onze aandacht te wijden zonder ons ook min of meer op geneeskundig gebied te begeven, daar van een volkomen scheiding tusschen geneeskunde en artseneijbereidkunde geen sprake is. De inlandsche geneeskunde is nog in zoover een echte volks-geneeskunde te noemen als zij, verstoken van wetenschappelijke grondslagen, steunt op empirie, overlevering en bijgeloof. Bekendheid met de geneesmiddelen zelf en met hun toepassing vormen hier eigenlijk nog één geheel; wel is waar kan men de ingewijden onderscheiden in twee groepen, waarvan de ééne meer in het bijzonder het pharmaceutische, de andere meer het medische gedeelte van het vak beoefent, maar de grens is verre van scherp.

Evenals elders, is ook hier te lande het gebruik van eenvoudige huismiddeltjes zeer algemeen. In geval van ziekte weet allicht een familielid of een goede buur van den patiënt een of ander, meestal plantaardig, product uit de omgeving aan te wijzen, dat, uitwendig of inwendig gebruikt, genezing zal aanbrengen. Het branden van reukwerk in het vertrek, het offeren op heilige plaatsen, het volbrengen van allerlei handelingen, ten doel hebbende, de booze geesten, die den zieke teisteren, te bezweren, dit alles gaat menigmaal met de behandeling gepaard, zonder dat men zich juist in ieder geval rekenschap geeft van de strekking dezer verrichtingen.

Helpen deze middelen niet, dan wendt men zich zoo mogelijk tot een „doekoen”, iemand, die den naam heeft, ervaring in medische zaken te bezitten en tegen een bescheiden loon zijn raad ten beste geeft, veelal ook de geneesmiddelen levert en zoo noodig toebereidt. ¹⁾

Er bestaan van dit genus tal van soorten en verscheidenheden. Meestal wijdt de doekoen zich niet uitsluitend aan de geneeskunde, maar heeft hij daarnaast nog andere bronnen van inkomsten. De geneesmiddelen, die hij gebruikt, worden vaak, voor zoover ze niet in de onmiddellijke omgeving in het wild groeien, ten deele door hem zelf aangeplant, in potten of tonnen en in een tuintje bij zijn woning, hetwelk in den regel het verwarde, verwaarloosde voorkomen heeft, dat de aanplantingen op de erven der gewone Inlanders pleegt te kenmerken.

Plaat I toont ons een dergelijk tuintje, met den eigenaar, een man, die trots zijn bescheiden uiterlijk, een zekere reputatie geniet wegens zijn uitgebreide kennis van de geneeskraft der inheemsche planten. Dat de „aanplant” een echte waarboel vormt, is op de afbeelding duidelijk te zien. Voedselplanten als pisang (*Musa spec.*), tjërmei (*Phyllanthus distichus* MÜLL. ARG.) en in de pagar (heg) een enkele vanillestruik, sierplanten als *Belamcanda punctata* MÖNCH, *Pavetta*, *Codiaeum* e.a. leveren met een aantal geneeskrachtig geoordeelde soorten als sëmboeng (*Blumea*

¹⁾ Het woord „doekoen” heeft wel een uitgebreider beteekenis, maar wordt in dit opstel uitsluitend in den zin van medisch deskundige bedoeld.

balsamifera DC.), saga (*Abrus precatorius* L.), sambang darah (*Excoecaria bicolor* HASSK.), djotang (*Spilanthus Acmella* MURR.), daoen oerat (*Plantago major* L.), nanangkaan (*Euphorbia pilulifera* L.), babadotan (*Ageratum conyzoides* L.), padangdërman (*Leonurus sibiricus* L.), ki pajoeng (*Biophytum sensitivum* DC.), koen tao tjao (*Curanga amara* JUSS.), tempoh wiong (*Eupatorium* spec.), monjenjen (*Conyza angustifolia* ROXB.) en een aantal andere, een wildernis, waar nu en dan geiten vrijmoedig hun gading komen zoeken, maar waaruit ook de doekoen de meeste ingrediënten voor zijn artsenijen weet te kiezen.

Hoe wordt iemand doekoen?

Gewoonlijk is hij door zijn vader of een ander ouder familielid in het vak opgeleid, maar hij blijft zijn kennis uitbreiden, niet alleen door zich hetgeen hij van anderen op therapeutisch gebied verneemt, in het oor te knopen en te gelegener tijd toe te passen, maar ook wel door zelfstandige, op redeneering gegronde proefneming. Natuurlijk zijn de overwegingen, waarop dergelijke proefnemingen berusten, evenals trouwens die, welke aan een groot deel van de inlandsche geneeskunde in het algemeen ten grondslag liggen, van geheel anderen aard dan de beschouwingen, door welke de Europeesche geneeskunde bij haar streven geleid wordt. Kennis van den bouw van het menschelijk lichaam ontbreekt den doekoen evenzeer als een juist inzicht in het wezen en de oorzaak van ziekten. Uitwendige gelijkenis of ook maar overeenkomst in naam is hem voldoende om in planten of dieren gelijksoortige geneeskracht te onderstellen; op een naief, anthropocentrisch standpunt staande, zoekt hij verband tusschen de uiterlijke kenteekenen van de hem omringende levende en levenlooze voorwerpen en den invloed, dien zij op den mensch zullen uitoefenen. In dit opzicht staat hij niet boven zijn volksgenooten.

De beschouwingen, die doekoens kunnen ten beste geven over de aetiologie van eenig ziektegeval, en over de motieven voor hun therapeutisch ingrijpen, klinken ons dan ook vaak aller-

zonderlingst in de ooren, tenzij wij ons te juister tijd herinneren, dat men in Europa bij minder ontwikkelden geheel analoge opvattingen kan aantreffen, en dat men niet eens zoo héél ver in de geschiedenis behoeft terug te gaan om soortgelijke denkbeelden in de eigenlijke geneeskunde heerschende te vinden.

Met dat al doet de doekoen met zijn geneesmiddelen meestal niet veel direct kwaad, daar hij gewoonlijk geen zeer sterk werkende stoffen aanwendt. En ongetwijfeld heeft zijn optreden menigmaal een gunstige uitwerking, somtijds door de doelmatigheid van zijn behandeling, maar vooral dikwijls door den suggestieven invloed, die van hem, als man van gezag, uitgaat.

Die invloed wordt bijwijlen nog verhoogd door wat men zou kunnen noemen het „bespreken” van de obat (geneesmiddel): de doekoen prevelt er eenige woorden en morst er wat speeksel-over, waardoor naar de meening van bijgeloovige patiënten de werkzaamheid eerst tot ontwikkeling komt; het gebeurt dan ook wel, dat de patiënt zelf de ingrediënten voor de medicijn bij den doekoen brengt om ze op deze wijze te laten „djampei” — geneeskrachtig maken ¹⁾.

Gelijk boven reeds gezegd werd, heeft de doekoen gewoonlijk nog wel een andere broodwinning, en het hangt van omstandigheden af, of zijn medisch beroep hoofdzaak of bijzaak voor hem is. Voorts ontbreekt het specialiteitenwezen niet: sommige doekoens zijn in het bijzonder bekend om hun bekwaamheid in het genezen van bepaalde groepen van ziekten.

De doekoens, die hulp verleen en bij het kraambéd, — „doekoen bëranak” — zijn altijd vrouwen, evenals in den regel die, welke zich op het masseeren toeleggen — „toekang pidjit”.

Een andere, zeer belangrijke groep van personen, die hier vermelding verdienen, vormen zij, die zich in hoofdzaak bezig houden met den verkoop van geneesmiddelen in het klein. Men

1) Het woord „djampei” heeft overigens ook dezelfde beteekenis als „djamoe”: zie later.

vindt deze groep haast op elke pasar vertegenwoordigd, veelal door vrouwen. In West-Java worden zij „toekang rĕmpa-rĕmpa” genoemd — de drogerijen, waarin zij handel drijven, heeten „rĕmpa-rĕmpa” —, in Midden- en Oost-Java „toekang tjĕraken” — de zaden van *Croton Tiglium* L., die bij haar te krijgen zijn, dragen aldaar den naam tjĕraken. Zij hebben op de pasar elk haar kraampje („waroeng”) op een vaste plaats; gewoonlijk zitten er eenige naast elkaar, en, ofschoon concurrenten, leven zij haast altijd in de beste verstandhouding. Ouderen onder haar worden door de overigen met eenig ontzag behandeld. Over het geheel zijn het geen jonge vrouwen, die op deze wijze de pharmacie uitoefenen. Dat uiterlijk schoon geen vereischte is, blijkt op afdoende wijze uit plaat II.

Men meene niet, dat deze menschen zich streng bepalen tot den verkoop van geneesmiddelen, en het geven van adviezen op medisch gebied geheel overlaten aan den medischen deskundige. Wel degelijk is het publiek overtuigd, dat de toekang rĕmpa-rĕmpa meer of minder op de hoogte zijn van de krachten, die in haar geneesmiddelen huizen, en vaak wordt eerst na overleg met haar tot een inkoop overgegaan. Veelal hebben zij ook vaste voorschriften voor middelen tegen bepaalde kwalen. Vooral de uit Midden-Java afkomstige vrouwen onder haar — en die zijn er vele — staan als zeer ervaren bekend. Sommige van deze vrouwen worden bepaaldelijk ook als doekoen beschouwd en geraadpleegd, al is en blijft het hoofdbedrijf toch de verkoop van geneesmiddelen.

Deze personen vervullen een rol van niet geringe beteekenis in de inlandsche maatschappij, en wie zich aangetrokken gevoelt tot het waarnemen van de verschijnselen van het volksleven, zal hun doen en laten met belangstelling gadeslaan. Zetelend op de pasar, het drukke centrum van handel en verkeer, zijn zij het, die, door handverkoop, grootendeels voorzien in de behoefte aan geneesmiddelen onder de Inlanders.

Sommige van de meest gebruikte simplicia kan men zeker zijn, in alle deelen van Java

vrij wel in alle geneesmiddelenkraampjes aan te treffen. Maar behalve die nooit ontbrekende artikelen, hebben de meesten nog een aantal, dikwijls een groot aantal, andere ingrediënten in hun voorraad. Hierin bestaat een groote verscheidenheid, vooreerst naar gelang van de plaats of de streek, waar men zich bevindt en van den tijd van het jaar, maar verder ook naar mate van den omvang van het bedrijf en van de ervaring of de bijzondere omstandigheden van haar, die het uitoefent. Het zijn, naar wij zien zullen, niet altijd uitsluitend geneesmiddelen, die hier verkocht worden.

Op de platen II en III, reproducties naar te Batavia opgenomen photo's, zijn resp. een middelmatige en een grootere waroeng van dien aard weergegeven.

Beschouwen wij nu dergelijke geneesmiddelenkraampjes iets nauwkeuriger, dan verbazen wij ons over het betrekkelijk groote aantal artikelen, dat hier in een kleine ruimte te zamen gebracht is. In het eenvoudigste geval—wij bepalen ons voorloopig tot Batavia—vindt men de meeste simplicia, zoo noodig in stukjes gesneden, gerangschikt in kleine blikjes of in een of meer in vakken verdeelde houten bakken, die op den grond of op een laag tafeltje staan, en waarnaast, op een matje, de rest van den voorraad is uitgestald. Natuurlijk zijn het slechts kleine hoeveelheden, die men hier van de verschillende stoffen aantreft: de omzet is zeer bescheiden.

Is de handel van grooteren omvang, dan komen er tal van mandjes, flesschen, blikken, doozen en bamboe borden van allerlei formaat bij; wegens den grooteren afzet eischt ook de voorraad van elk artikel een grootere ruimte. Alles is dan opgesteld op, en ten deele onder, een vierkante bamboe stellage (balei-balei) van enkele M² oppervlakte, waarin een vierkante opening is uitgespaard. Hier heeft de eigenares haar zitplaats, die zij maar zelden behoeft te verlaten, daar de meest gewilde artikelen alle binnen haar bereik zijn, evenals de verborgen manden, waaruit zoo noodig de zichtbare voorraden worden aangevuld. Aan utensiliën is niet veel noodig: een mes, een stevige schaar, een dik stuk hout, dat als hamer dienst doet, en een paar lepels vormen

de geheele uitrusting. In een houten kist, die aan de ééne zijde van de balei staat, wordt 's avonds al wat onverkocht bleef achter slot en grendel opgeborgen.

Om een denkbeeld te geven van de rijke verscheidenheid, volg hier een opsomming van hetgeen bij een bezoek aan Pasar Sënen te Batavia in één waroeng werd aangetroffen. De met een † gemerkte namen behooren aan producten, die van buiten Ned.-Indië worden ingevoerd. De bijgevoegde inlandsche namen zijn van Javaanschen, Maleischen of Soendaneeschen oorsprong. Sommige zijn niet te Batavia, maar elders gebruikelijk. Onder de uit China herkomstige producten zijn er enkele, die algemeen bij hun Chineeschen naam worden aangeduid (peh khak, pong tai hai); wel bestaan er ook inlandsche namen voor, maar deze zijn weinig in gebruik. Een enkele maal is een Chineesche naam in den geneesmiddelenhandel voor een inheemsch kruid in zwang: koen tao tjao (*Curanga amara* Juss.).

Beginnen wij met de plantaardige producten, die verreweg in de meerderheid zijn: Vruchten van *Amomum Cardamomum* WILLD. (kapol, kapoelaga), vruchten van *Piper nigrum* L. (lada hitam, maritja); vruchtaren van *Piper longum* L. (tjabai djawa, lada pandjang); zaden van *Nigella sativa* L. (djintën hitam†); meer of minder rijpe vruchtjes van een Britsch-Indische *Cinnamomum*-soort met zeer geurige kelk (boenga lawang, kěmbang ¹⁾ pintoe†), en een veel goedkooper surrogaat daarvan: de kleinere vruchtjes van een inheemsche soort (kěmbang manis djangan); zaden van *Papaver somniferum* L. (kěmbang apion,

¹⁾ Verklaring van eenige woorden. Kěmbang, sari, boenga beteekenen: bloem; boewah: vrucht; bidji: zaad; kajoe: hout; koelit of babakan: schors; daoen, godong: blad; akar: wortel of wortelstok; minjak: vet, olie; damar: hars; gětah blëndog: gom- of harsachtig excretieproduct.

Men zal opmerken, dat deze woorden bij de nomenclatuur van geneesmiddelen niet altijd in den juiste zin gebezigd worden: kěmbang apion voor papaverzaad, kěmbang pintoe voor *Cinnamomum*-vruchtjes, kajoe poeng voor de vruchten van *Dichrostachys*; kajoe lanang voor mannelijke bloeiwijzen van de lontarpalm, kajoe ook voor sommige schorsen, enz. Dat volksnamen niet altijd botanisch juist zijn, is trouwens niet te verwonderen.

kěskěs); zaden van *Lepidium sativum* L. (alim); zaad van *Sinapis* spec. (bidji sēsawi); zaden van *Parkia Roxburghii* G. DON (kědawoeng); de groote zaden van *Entada scandens* BENTH. (gandoe, tjarijoe, bëndoh); zaden van *Psophocarpus tetragonolobus* DC. (botor); zaden van *Trigonella foenum graecum* L. (kělabét); gestekelde, ronde, platte peulen van *Sindora sumatrana* MIQ. (sēmprantoe); lange peulen van *Cassia javanica* L. (boengboeng delan), die uitwendig groote overeenkomst vertoonen met de vrucht van *Cassia Fistula* L.; zaden van *Caesalpinia Bonducella* FLEMING (kěletji, mata hijang, kēleng'keng, mēroenggi, koto); vruchten van *Dittelasma Rarak* HOOK. F. (zeepnoten, lērěk); bittere steenkernen van *Elaeocarpus grandiflorus* SMITH (anjang-anjang, kajoe anjang); de meestal wijd opengesperde vruchtwand van *Sterculia foetida* L. (djang'kang, djang'kang darah, boewah kěpoh), een enkele maal gesloten en nog de zaden bevattende; zaden van *Sterculia javanica* R. BR., mogelijk ook van andere *Sterculia*-soorten, prānādjiwā genaamd (evenals de zwarte, éénzadige peulen van de zeldzame *Euchresta Horsfieldii* BENN. met zeer bitter, vergiftig, cytisine-houdend zaad, die slechts een hoogst enkele maal op de pasar verschijnen); de eigenaardig gewonden vruchten van *Helicteres Isora* L. (kajoe oelēs, kajoe moelēs, kajoe poetar); de zaden van *Sterculia scaphigera* WALL. (pong tai hai, boewah tampajang, boewah bēngkak †) met een in water zeer sterk opzwellende huidlaag; groote opengesprongen vruchten van *Neesia altissima* BL. (boewah bēngang); vruchtpluimen van *Gunnera macrophylla* BL. (soekmo diloewi, madja lowei, kēmbang sirih); vruchten van een of meer *Terminalia*-soorten (madja kling, djoho); vruchtschillen van een *Terminalia* spec. (djilawe, djoho); onrijpe vruchtjes van een *Terminalia*-soort (madja kling soekoen); vruchtjes van *Melaleuca Leucadendron* L. (bolong-bolong, maritja bolong, boewah gėlām); vruchtjes van *Eugenia caryophyllata* THUNB. (tjingke lalaki, polong); eenige Umbellifere-vruchtjes, als van *Foeniculum vulgare* MILL. (adas, adas manis †)

te zamen met poelasari— zie beneden— geregeld voorkomende als bestanddeel van samengestelde geneesmiddelen; te Batavia ziet men uitsluitend ingevoerde adas, in Midden-Java ook gekweekte); voorts van *Anethum Sowa* DC. (adas sowa, adas kwei †); van *Cuminum Cyminum* L. (djintën poetih †); van *Carum copticum* B. et. H. (moengsi †); van *Coriandrum sativum* L. (kětōembar, kětōentjar †, wordt op Java ook gekweekt); zaadjes van *Hygrophila* spec. (tělōr kodok †=kikvorscheieren, aldus genoemd omdat ze met water, door het zich oprichten en aaneerhechten van aanliggende haren, een dril vormen, die aan kikvorscheieren doet denken); vruchtjes van *Vernonia anthelmintica* WILLD. (koersani, moersani †); geurige schorsen van *Massoia aromatica* BECC. (měsoji) en van *Cinnamomum*-soorten: koelit la'wang (van *Cinn. iners* BL., wellicht ook van andere soorten); sintok (van *C. Sintok* BL.); kajoe manis djangan, ook kanigar geheeten (van een of meer Javaansche *Cinn.*-species, een soort van kaneel of Cassiabast); schors van *Peltophorum ferrugineum* BENTH. (de bekende sogā, die in groote hoeveelheden in de ververijen gebezigd wordt, hier ter plaatse echter onder den naam kajoe timoer als geneesmiddel wordt aangewend; elders, en trouwens ook te Batavia, zijn nog andere looistofrijke schorsen onder dezen naam in gebruik); schors van een of meer *Pterocarpus*-soorten, die een soort van kino (angsana) leveren (babakan angsana); schors van *Eugenia polyantha* WIGHT (koelit salam); binnenbast van *Symplocos odoratissima* CHOIS. (koelit sēriawan); schors van een of meer lianen uit de familie der Apocynaceeën, gekenmerkt door het bezit van een taai, kaoetsjoek-rijk melksap, dat zich op de breuk als witte draden vertoont, welke de van elkaar verwijderde stukken weer samentrekken (kajoe rapat, mēgatsei); cumarine-houdende schors van *Alyxia stellata* R. et S. (poelasari, boven reeds onder adas vermeld); de bittere schors van *Alstonia scholaris* R. BR. (poelei, lamei); donkerroode stengelstukken van een var. van *Saccharum officinarum* L. (teboe hitam); het als verfstof gebezigde gele hout van *Cudrania javanensis* TRÉCUL (tēgērang, koedērang);

de vleezige, met wratachtige verhevenheden bezette stengels van *Tinospora Rumphii* BOERL. (antawali, brâtâwali, poetrawali); het witte hout van *Capparis micrantha* DC. en van *Capp. acuminata* WILLD., (kajoe toedjoe); rood wortelhout van *Caesalpinia Sappan* L. (sětjang), zoowel als verfstof als in de geneeskunde gebruikt; dikke stengelstukken van de liaan *Spatholobus ferrugineus* BENTH. (sambangan, tjaroelang); hout van een *Strychnos* soort (bidara laoet, dârâ laoet, dârâ poetih);—de verschillende houtsoorten zijn zoowel in groote stukken aanwezig als in den vorm van schaafsel, verkregen door raspen met een stuk glas—; onderaardsche stengels van *Imperata arundinacea* CYRILL. (akar alang alang, akar eurih); rhizoom van *Cyperus* spec. (těki); wortels van een var. van *Cocos nucifera* L. (akar kělapa hedjo); wortels van *Areca Catechu* L. (akar pinang); de in Europa vrij wel obsolete, maar hier te lande nog veel gebruikte wortels van *Smilax China* L. (gadoeng tjina †); tal van Zingiberaceeeën-rhizomen, meest aangeduid als tēmoe met een of ander onderscheidend achtervoegsel ¹⁾; uit China ingevoerde wortels van een *Rheum*-soort (kělěmbak †); wortels van *Glycyrrhiza* spec. (zoethout, kajoe manis tjina,

1) Het identificeeren van de talrijke Zingiberaceeeën-rhizomen, die voor culinair of voor medicinaal gebruik dienen, afkomstig van *Zingiber*-, *Alpinia*-, *Curcuma*- en *Kaempferia*-soorten, is een probleem, dat, voor een deel althans, nog op zijn oplossing wacht. Het brengt groote moeilijkheden mee, voornamelijk doordat de inlandsche nomenclatuur onder deskundigen niet geheel vast schijnt te staan, wat wel te wijten zal zijn aan de groote gelijkenis, die verschillende rhizomen onderling vertoonen. Ook het feit, dat sommige van deze planten maar zelden bloeien, maakt de zaak niet gemakkelijker. De determinaties, die men in de literatuur opgegeven vindt, zijn dan ook voor een deel onzeker.

In de hier volgende opsomming van de voornaamste medicinale Zingiberaceeeën zijn alleen die wetenschappelijke namen bijgevoegd, die inderdaad vertrouwen verdienen: djahe, van *Zingiber officinale* Rosc.; soenti, van een var. van *Zing. officinale*; lampoejang pait en lampoejang wangi, van *Zerumbet* Rosc.; banglei, van *Zing. cassumunar* Roxb.; langkoeas meirah, laos meirah, van *Alpinia Galanga* Sw. (WILLD. ?); ladja gowa, van *Alp. malaccensis* Rosc.; tēmoe lawak, koneng gedei, van *Curcuma longa* L.; koenjit, koenir, van een var. van *Curc. long*; tēmoe mangga, koneng parei, van *Curc. Amada* Roxb.; voorts tēmoe hitam (koneng hideung); tēmoe poetih (koneng bodas); tēmoe koentji; koentji pēpēt; tēmoe poetēri; tēmoe tis; kēntjoer.

kajoe lëgi †); wortels van mannelijke exemplaren van *Carica Papaja* L. (akar papaja gantoeng); geurige, min of meer knolvormige wortels van *Ligusticum acutilobium* S. et Z. (ganti †); welriekende wortels van *Saussurea lappa* CLARKE (poetjoek †); knollen van de zwam *Pachyma Cocos* FR. (chin.: Pe foe lin, Hok lin †), die den zonderlingen inlandschen naam dragen van tai oelar sawah (drek van de sawah-slang) wegens eenige oppervlakkige gelijkenis met de uitwendig grijze, van binnen witte brokken, waarin de excrementen van deze slangen voorkomen: de werkelijke slangeëxcrementen vinden in beperkte mate ook wel medische aanwending); sari tombong †: zeer dunne schijfjes van de even genoemde zwamknollen; *Usnea* spec. (tai angin, kajoe angin, rasoek angin, tsing ghot kai), uit het gebergte herkomstig; *Selaginella uncinata* SPRENG. (menter, daoën rane); tot bundeltjes samengepakte plantjes van *Chloranthus officinalis* BL. (kras toelang); op dergelijke wijze samengevouwen kruid van *Bragantia tomentosa* BL. (daoën singa dëpa); gevouwen en aangeregen bladeren van *Litsea odorifera* VAL. (daoën trawas); bladeren van *Abrus precatorius* L. (daoën saga); van *Cassia alata* L. (daoën këtèpeng); kruid van *Phyllanthus Niruri* L. (maniran) en van *Euphorbia pilulifera* L. (nanangkaän, daoën gendong anak); bebladerde stengels van *Glochidion litorale* BL. (daoën këttoembël); evenzoo van *Melastoma polyanthum* BL. (harendong, sënggani) en van *Clidemia crenata* DC. (harendong lalaki); de spitse blaadjes van *Backea frutescens* L. (oedjoeng atap, djoenggrahab, kajoe ratjék); blad van *Symplocos odoratissima* CHOIS. (daoën sériawan); kruid van *Orthosiphon stamineus* BENTH. (koemis koetjing, rëmoedjoeng), van *Coleus atropurpureus* BENTH. (mënjana, djawer kotok, daoën iler), van *Clerodendron serratum* SPRENG. (sënggoegoe), van *Argyreia argentata* MIQ. (daoën toeloepan); heele planten van *Physalis minima* L. (tjiploekan) en van *Curanga amara* JUSS. (koen tao tjao); kruid van *Paederia foetida* L. (daoën këntoet, kasimboekkan); bladeren van *Blumea balsamifera* DC. (daoën sëmboeng, daoën sëmboeng

lëgi); heele plantjes van *Elephantopus scaber* L. (tapak leman) en van *Vernonia* spec. (boejoeng boejoeng); mannelijke bloeiwijzen van *Borassus flabellifer* L. (boewah lontar, kajoe lanang, kajoe laki, wâlâ); droge bloemkronen van *Schima Noronhae* REINW. (tjangkok); onrijpe, nog gesloten bloemen van *Mesua ferrea* L. (tjangkok koeroeng); welriekende meeldraden van dezelfde plant (sari moerni, sari nâgâ); vruchtdragende twijgjes van *Woodfordia floribunda* SALISB. (sidowaja); bloempjes van *Carthamus tinctorius* L. (kembang kasoemba, kembang poeloe †); verder grillig gevormde Chineesche galnoten (oedjoeng pandan †), van *Rhus semialata* MURR.; eikegalnoten (madja kane, madjaan †) van *Quercus* spec.: de kleine exemplaren worden afzonderlijk gehouden en verkocht onder den naam van djënitri, die eigenlijk toekomt aan de eigenaardig geknobbelde steenkernen van *Elaeocarpus Ganitrus* ROXB.; een geringe hoeveelheid kapoer baros (de kamfer van *Dryobalanops aromatica* GAERTN. of misschien gewone kamfer); hars van *Shorea leprosula* MIQ. (rëmëk daging, damar sela); benzoë, van *Styrax Benzoin* DRYAND. (mënjan); hars van *Canarium commune* L. (gëtah kanari); vet van Dipterocarpaceënzaden (minjak têngkawang); olie uit de zaden van *Sesamum radiatum* SCHUM. et THONN. of van *Sesamum indicum* L. (minjak widjen); een flesch met ontvette watten.

Voorts enkele producten van dierlijke afkomst: ronde koeken witte was; de maag van het stekelvarken *Acanthion javanicum* CUV. (kantoeng landak); de sterk muskusachtig riekende anaalklier van *Viverricula malaccensis* GMEL. (rase, dedes); stukken van het harde rugschild van *Limulus moluccanus* L. (koelit mimi); de dunne harde asskeletten van „zeeveeren” — *Pennatulidae* — (alang alang laoet); hechtschijven van *Echeneis*-soorten (ikan gemi).

Minerale stoffen als pijpzwavel (wëlirang); kopersulfaat (troesi); aluin (tawas); gebrande aluin (gondoroekëm); stukken gips (batoe tahoe); borax (pidjër); onzuiver loodchromaat en zwavelarsenik, resp atal en atal batoe geheeten.

Eindelijk vallen nog een aantal praeparaten te vermelden. Roko sĕriawan, in pakjes van 10 stuks samengebonden: lange sigaretten, bestaande uit fijngesneden blad van *Mimusops Elengi* L. (tandjoeng), gerold in droog pisangblad, dat aan de dikste zijde met een propje sĕtjang-schaafsel toegestopt is (deze sigaretten rookt men tegen een aandoening van neus- en mondslmijvlies „sakit sĕriawan”, niet te verwarren met de Indische spruw, die denzelfden naam draagt); een zalf om op wonden te smeren; pĕlit bibir, in vormpjes geslagen stukjes lippenpomade, bestaande uit klapperolie en was, geparfumeerd en al of niet met de eene of andere kleurstof (sepoe han) gekleurd, somtijds tijdens het sirih kauwen aangewend; blikjes en fleschjes met verschillende soorten van „djamoe”, een bereiding, waarover hieronder uitvoeriger gesproken wordt; enkele samengestelde oliën als minjak kĕtjoeboeng, uit bladeren en zaden van *Datura fastuosa* L. (kĕtjoeboeng) met klapperolie (van *Cocos nucifera* L.) verkregen; minjak sĕriawan, bereid door daoën saga (van *Abrus precatorius* L.) en kajoe lĕgi (van *Glycyrrhiza* spec.) met daoën katoek (van *Sauropus albicans* BL.) en daoën soedji (van *Dracaena reflexa* LAM.), al of niet met daoën of koelit sĕriawan (van *Symplocos odoratissima* CHOIS.) met water te stampen en onder verdamping te mengen met klapperolie en minjak tĕngkawang (vast vet van een Dipterocarpacee); minjak mĕngkasar: klapperolie, geparfumeerd met kĕmbang kananga (van *Cananga odorata* HOOK. F.), ook wel met adas (vruchtjes van *Foeniculum vulgare* MILL.) en poelasari (schors van *Alyxia stellata* R. et S.) en gekleurd met ang khak† (uit China herkomstige roode kleurstof, bestaande uit gekookte rijst, waarin door schimmelwoekering een roode kleurstof is gevormd (de eigenlijke Makasar-olie, die gezegd wordt bereid te zijn uit de olie der zaden van *Schleichera trijuga* WILLD. (kĕsambi), wordt hier niet gebezigd); allerlei odeurs in kleine fleschjes; sipat †, een Arabisch oogmiddel, in kleine leeren pakjes.

Op borden van gevlochten bamboe boven op den overigen voorraad uitgestald, vindt men

verder onderscheidene soorten van bĕdak, bestaande uit mengsels van rijstmeel, met andere ingrediënten en water in verschillende vormen, als bolletjes, kegeltjes, schijven enz. gekneet en gedroogd. en bestemd om op de huid uitgestreken te worden, hetzij als schoonheidsmiddel, hetzij tot verkoeling. De verkoop van bĕdak vormt een niet onbelangrijk gedeelte van het bedrijf, en het moet erkend worden, dat het uiterlijk van de waroeng door de borden met witte of door atal zachtgeel gekleurde bedakfiguren veel aantrekkelijker wordt gemaakt. In nog hogere mate dragen hiertoe bij de kleurige en geurige bloemen, die in verschen toestand voorhanden zijn en insgelijks veel aftrek vinden. Bloemen van *Michelia Champaca* L. (tjĕmpaka koening) en *Michelia longifolia* Bl. (tjĕmpaka poetih), van *Cananga odorata* Hook. f. (kananga), van *Jasminum Sambac* Ait. (mĕlati, mĕnoer) en van *Nyctanthes arbor tristis* L. (sri gading) behooren tot de geregeld hier voorkomende, evenāls rozen en de mannelijke bloeiwijzen van *Myristica Horsfieldia* Bl. (tjĕmpaka selong); verder ziet men b.v. bloemen van *Clitoria ternatea* L. (tĕlĕng), blauw of wit, van *Saraca spec.* (kĕmbang dedes), van *Mimusops Elengi* L. (tandjoeng), van *Pavetta spec.* (sirantan), van *Tagetes erecta* L. (kenikir) enz.

Steeds zijn ook voorhanden de bladeren van een *Pandanus*-soort (pandan), die, tot een bundel samengepakt, in zeer dunne schijfjes gesneden en dan, met geurige olie bedeeld en met verschillende bloemen en* vaak nog met het sap van *Citrus Hystrix* DC. (djeroek poeroet) gemengd, onder den naam rampei verkocht worden. Deze pandan wangi—wangi beteekent geur—is een *Pandanus*-soort, waarvan de bladeren alleen aan den top aan weerszijden en op de middelnerf van enkele stekels voorzien zijn. De bladeren zijn reukeloos. Wrijft men echter een stukje tusschen de vingers, dan verspreidt het spoedig een doordringenden geur. Ook aan het snijdsel, dat voor rampei dient, is deze geur na korten tijd waar te nemen. Inlandsche vrouwen dragen gaarne rampei in den haarwrong; ook wordt dit mengsel wel onder het hoofdkussen gelegd

en op graven geofferd. Voorts spelen bloemen ook een rol bij sommige van de plechtigheden, waarmede de belangrijke gebeurtenissen in het leven van den Inlander gepaard plegen te gaan (sedekah's); 7 soorten zijn daarbij noodig, en „kembang toedjoeh roepa” (7 soorten van bloemen) worden dan ook menigmaal aan de waroeng gevraagd.

Herinnerd zij, dat in de hier gegeven opsomming de artikelen genoemd zijn, die op één tijdstip voorkwamen in één waroeng—zij het dan ook een zeer rijk voorziene waroeng, die sommige producten bevatte, welke in den regel in dergelijke inrichtingen te Batavia niet te krijgen zijn—, dat zij dus geenszins een volledig beeld geeft van hetgeen de pasar aan obat oplevert. Er zouden nog vele artikelen te vermelden zijn, die insgelijks in deze stalletjes wel worden aangetroffen; vooral geldt zulks voor ter plaatse inheemsche bladeren en kruiden, waarvan de aanwezige voorraad nog al wisselend is.

Hoeveel zorgen, zoo zal de argelooze lezer uitroepen, moet het de verkoopster kosten, een zoo uitgebreide geneesmiddelen-verzameling in een tropisch klimaat en in een ver van zindelijke omgeving als een pasar op Java, en dan nog wel in een zoo uiterst bekrompen ruimte, in een behoorlijken toestand te houden! Men stelle zich gerust. De eischen van het publiek, dat hier zijn inkoopen doet, zijn geheel andere dan die, welke aan den voorraad in een naar Westersche begrippen ingerichte apotheek gesteld worden. Aan het uiterlijk, aan het in deugdelijken staat houden van de stoffen wordt eenvoudig in 't geheel geen zorg gewijd. Wat eenmaal in de opeengestapelde mandjes enz. zit, blijft er in ztiten tot dat het verkocht wordt. De artikelen, die de verkoopster zelf zich in drogen staat aanschafft, zien er nog het best uit, al zijn ze met stof bedekt, al wemelt vooral de inhoud der lager geplaatste mandjes van ongedierte. Erger is het gesteld met de simplicia, voornamelijk bladeren en enkele schorsen, die de waroenghoudster in verschen

toestand van eigen erf inzamelt of elders laat opzoeken. In den regel wordt dit materiaal niet behoorlijk gedroogd, maar eenvoudig versch of half gedroogd, tot bundeltjes samengebonden, bij den voorraad gelegd, waar het dan langzaam aan ligt te verwelken en te beschimmelen.

Elken dag, tegen het vallen van den avond, wordt de geheele waroeng-inhoud in de bedompte kist weggesloten en iederen morgen weer te voorschijn gehaald om zonder nadere inspectie weer in dezelfde volgorde als den vorigen dag te worden uitgestald.

Wanneer men bedenkt, dat dit maar altijd dag in dag uit zoo voortgaat, dat tal van artikelen in betrekkelijk groote hoeveelheid worden opgedaan, zoodat het langen tijd duurt eer versche aanvoer noodig is, en dat trouwens die versche aanvoer maar kalm bij het restant gevoegd wordt, dat zal men zich eenig denkbeeld kunnen vormen van den graad van smerigheid, die er heerschen moet in den chaos, die hier door geurige bloemen en door kokette bedakvormpjes gekroond wordt.

Waar de pasar geen gelegenheid biedt tot het veilig bewaren van hetgeen niet verkocht werd, moet dit dagelijks naar huis meegenomen of ergens in de buurt onder dak gebracht worden. Het ligt voor de hand, dat in zulke stalletjes gewoonlijk slechts kleine hoeveelheden van elke soort aanwezig zijn, en dat artikelen, die slechts zelden gevraagd worden, hier meestal niet zullen worden aangetroffen. Wie nu meenen mocht, dat hier, bij den geringeren omvang van het bedrijf, meer bewijzen van een streven naar reinheid zouden zijn waar te nemen, zou door een onderzoek in loco spoedig van dien waan genezen zijn. Al is het niet overal even erg, al bespeurt men bij enkelen wel eens een neiging om, waar de ruimte het toelaat, althans iets voor het uiterlijk te doen, over 't geheel moet men erkennen, dat op Java van zindelijkheid bij den kleinhandel in inlandsche geneesmiddelen weinig of geen werk gemaakt wordt.

Het zou dan ook inderdaad voor hen, die zich met dezen handel bezig houden, haast ondoenlijk

zijn, in hun bekrompen ruimte, omringd door het woelige, stof en stank verbreidende marktverkeer, hun waren in een toestand te houden, die naar onze begrippen ook maar aan zeer matige eischen beantwoordde. En waarom zouden zij het zich moeielijk maken? De koopers laat het koud, of hetgeen ze voor enkele centen zich aanschaffen, er door vuil en schimmel wat onoogelijk uitziet, of er vóór de aflevering wat kakkerlakken uit geklopt moeten worden: het geneesmiddel is er, zoo redeneeren zij, niet minder werkzaam om, en daar komt het toch maar op aan!

Gaven wij boven een lijst van den inhoud van een groote Bataviaasche „waroeng obat”, elders zal men in dergelijke inrichtingen voor een deel andere simplicia vinden: het materiaal, waarmee de inlandsche geneeskunde werkt, is in belangrijke mate afhankelijk van plaatselijke omstandigheden en gewoonten. De meest uitgebreide voorraden bezitten de „toèkang tjëraken” in Midden-Java, met name op de reusachtige pasar te Djogjakarta, waar vrij wel alle denkbare artikelen verkrijgbaar zijn en waar in een gansche rij van welvoorziene waroengs een elders niet bereikte verscheidenheid van geneesmiddelen te koop geboden wordt. Op plaat IV vindt men een van deze stalletjes afgebeeld. De afzet is hier groot: de inlandsche geneeskunde is in deze streken nog in haar vollen bloei.

Onder de drogerijen, die, behalve het grootste aantal van de boven reeds opgesomde, vooral in dit gedeelte van Java op de pasar verkrijgbaar zijn—al zijn verscheidene er van ook wel elders dikwijls aan te treffen,—zouden wij kunnen noemen: zaden van *Myristica fatua* HOUTT. (pala lalaki), al of niet van de harde huid ontdaan; vruchtjes van *Litsea citrata* BL. (boewah krangean); zaden van *Mucuna Blumei* BURCK=*M. Junghuhniana* BACKER (oelet); zaden van *Pachyrrhizus angulatus* RICH. (bidji bangkoeang, bidji bësoesoe); zaden van *Abrus precatorius* L. (bidji saga); de slangvormig gekronkelde harde peulen van *Dichrostachys cinerea* W. et A.

(kajoe poeng); zaden van een variëteit van *Lansium domesticum* JACK (bidji langsëp); zaden van *Croton Tiglium* L. (tjëraken, këmalakian, pëntjahar); vruchten van *Hura crepitans* L. (kërawitan, boewah sëmîr, koekoe matjan), veelal ten deele uiteengevallen in kluisjes, wier eigenaardige vorm den naam koekoe matjan (tjigernagels) rechtvaardigt; vruchtschillen van *Nephelium lappaceum* L. (koelit boewah ramboetan); zaden van *Mesua ferrea* L. (gande, widji); geschilde en ongeschilde vruchten van *Calophyllum Inophyllum* L. (boewah njamploeng); vruchtschillen van *Garcinia Mangostana* L. (koelit boewah manggistan); zaden van *Garcinia dulcis* KURZ (isi moendoe); zaadkernen van *Barringtonia excelsa* BL. = *Chydenanthus excelsus* MIERS (bisolei); zaden van *Mimusops Elengi* L. (bidji tandjoeng) en van *Mimusops Kauki* L. (bidji sawoe); vruchten van *Teysmanniendron bogoriense* K. et V. (bloeloek loepo, bloeloek sabrang), herkomstig uit het Oosten van den Indischen Archipel; zaden van *Datura fastuosa* L. (bidji këtjoeboeng); voorts schors van *Litsea citrata* BL. (babakan kranglean, koelit lemo); schors van een of meer Araliaceëen — *Paratropia* of *Heptapleurum* spec. (poelasari djawa, aldus zonder twijfel genoemd wegens een oppervlakkige gelijkenis met de cumarine-houdende poelasari, van *Alyxia stellata* R. et S., echter reukloos en cumarine-vrij; een schors, die kajoe timoer genoemd wordt en waarvan de afkomst nog onbekend is; ook een *Rhizophora*-bast wordt wel onder dezen naam verkocht); reukhouten als het skatol-houdende hout van een *Celtis*-soort (kajoe tai), in den regel met zeer zwakken geur; voorts het donker-roode hout van *Dalbergia Cumingiana* BENTH. (kajoe laka), dat op zichzelf vrij wel reukloos is, doch bij verbranding geurige rook levert; het meer of minder verharste hout van *Gonystylus Miquelianus* T. et B. (kajoe garoe), het voornaamste reukhout op Java; wortelhout van *Santalum album* L. (kajoe tjëndana), eveneens in sëtanggi voorkomend; rhizoom van *Homalonema aromatica* SCHOTT of verwante spec. (nampoe); gele wortels van *Fatoua pilosa* GAUD.

(grěgēs otot, onder welken naam ook voorkomen de vegetatieve stengels van een *Equisetum*); gele wortels van *Tinomisium* spec. of ook van een of meer andere Menispermaceeën (hier kajoe sēriawan geheeten); wortels van *Rauwolfia serpentina* BENTH. (poelēi pandak—ook sommige andere wortels worden wel met dezen naam aangeduid); grof bladpoeder van *Lunasia amara* BLANCO (kēmaitan); bladeren van *Elaeocarpus grandiflorus* SMITH (insgelijks wel dao en kēmaitan, en voorts doen redāsā geheeten); poeder van de bladeren van *Eugenia caryophyllata* THUNB. (dao en tjingke); gedroogde plantjes van *Aeginetia Centronia* MIQ. (rādjātāwā); in stukken gesneden knollen van *Hydnophytum formicarum* BECC. welke den naam oerēk oerēk polo gemeen hebben met *Lobelia trigona* ROXB. en *Bonnaya veronicaefolia* ROXB., beide insgelijks tot de geneeskrachtige planten gerekend; gedroogde bloemknoppen van de parasiet *Rafflesia Patma* BL. (patmosari); droge bloemen van *Myristica fragrans* HOUTT. (kēm bang pala, ter onderscheiding van foelie, die ook dezen naam draagt, wel als kēm bang pala diloewar aangeduid)); mannelijke bloemen van *Mallotus floribundus* MÜLL. ARG. (kēm bang tapen); de ook in Eurapa nog wel bekende haren van *Cibotium* spec. (pěngawar djambi); gom van *Corypha Gebanga* BL. (blěndog gěbang); lakhars, van de takken van verschillende boomen verzameld (blěndog trěmbalo, gala gala), hoofdzakelijk dienende om messen e. d. in de heften te bevestigen (hetzij als natuurproduct voorhanden, hetzij door verwarming week gemaakt en tot rollen uitgerold); rugschilden van *Trionyx* spec. (batok boeloēs, totok boeloēs); koraal (lěmpong krawang); zgn. eetbare aarde, geroosterd, in goetvormig omgekrulde fragmenten (ampo); gebrande aluin onder den naam kapoer baros of tjampoer baros (elders weer gondoroekēm genoemd), ook in dikke of dunne pijpjes (ambēr sēpatēr); tot bolletjes of cylindertjes verwerkte witte aarde (ambēr); platte koeken van een uit verschillende geneesmiddelen samengesteld praeparaat, als djadam aangeduid, welke naam elders voor aloē

geldt; weeke bollen of koeken, die schijnen te bestaan uit zoutrijk koraalzand, met een lijmachtige zelfstandigheid, wellicht uit zeewier verkregen, samengekleefd (moer), enz. enz.

Versche plantendeelen treft men hier niet aan, daar de handel in dergelijk materiaal, gelijk wij zien zullen, hier in handen is van personen, die zich speciaal daarmede bezig houden.

In sommige van deze geneesmiddelen-waroen, in het bijzonder te Djogja, ziet men een weegschaal hangen, en dit feit zou den toeschouwer in de meening kunnen brengen, dat hier bij de „receptuur” het Westersche voorbeeld in zooverre gevolgd wordt, dat men de stoffen afweegt. Dit nu is geenszins het geval. De weegschaal dient voor het wegen van specerijen, waarvan de verkoop hier, evenals dat wel elders voorkomt, somtijds een bron van neveninkomsten vormt; als gewichten fungeeren veelal steenen, muntstukken, somtijds ook echte gewichten. Bij de aflevering van simplicia of mengsels voor geneeskundige doeleinden wordt echter hier even goed als elders op Java de balans met rust gelaten. Alles gaat ad visum.

Daar de waroeng hier een betrekkelijk groot oppervlak beslaat, heeft de verkoopster een langgesteelden lepel bij de hand, waarmee ze haar geheele arbeidsveld beheerscht. Met groote handigheid weet zij telkens van ieder ingrediënt de juiste hoeveelheid op te scheppen en in een oogwenk heeft zij de klant—het zijn meestal vrouwen, die hier inkoopen komen doen—het verlangde mengsel, netjes in een groot blad of in een stuk papier verpakt, overgereikt. Dat er nog al eens wat gemorst wordt en dientengevolge de waren geregeld verontreinigd zijn met fragmenten van den inhoud van naburige mandjes, is geen bezwaar: zoo nauw kijkt men hier niet en men is niet anders gewend.

De vraag rijst van zelf: waar de toekang tjëraken— elders de toekang rěmpa-rěmpa—haar voorraad vandaan heeft. In hoofdzaak gaat zij ter markt bij Chineezzen, die een groothandel drijven

VI.

in de gebruikelijke geneesmiddelen, hoewel ze zich in den regel niet tot geneesmiddelen bepalen. Plaat V toont de uitstalling van een dergelijken winkel in de Chineesche wijk te Batavia, terwijl plaat VI de niet zeer ruime omgeving doet zien, waarin deze handel gevestigd is. Dit is het widest gedeelte van een hoogst eigenaardig en belangwekkend straatje, waarin, trots de uiterst bekrompen ruimte — in het smalste stuk zouden overburen haast handgemeen kunnen worden zonder hun woningen te verlaten —, belangrijke zaken gedaan worden, en waar men in de propvolle winkels een merkwaardige verscheidenheid van koopwaren, van de meest uiteenlopende herkomst, bijeenvindt. Uitstallingen van uit China ingevoerde voedingsmiddelen vallen er het meest in het oog, terwijl het reukorgaan vergast wordt op de geuren van al deze stoffen, van vischwinkels en van een paar openlucht-restaurants die in een verbreed overdekt gedeelte gevestigd zijn. In dit benauwde straatje bevinden zich onderscheidene winkels, waar, naast sommige voedingsmiddelen, specerijen enz., ook „rěmpa-rěmpa” in het groot, maar ook wel in het klein verkocht worden. Zij verkrijgen hun waren, voor zoover die van buiten Ned.-Indië worden ingevoerd, voornamelijk via Singapore.

In de drie rijen van manden, die in onze afbeelding op den voorgrond staan, vindt men tamelijk uiteenlopende artikelen, als: stukjes kajoe tjěndana — sandelhout —; kaneel; zoethout; gadoeng tjina; notemuskaat; foelie; peper; kruidnagelen; koriander; kanari-zaden — van *Canarium commune* L. —; amandelen; parelsago; sělaseh — zaden van *Ocimum spec.*, die met water een slijmige massa vormen en met limonade-stroop genuttigd worden —; djintěn, djintěn poetih — komijn —; gambir; peh khak — de vruchten van *Illicium religiosum* S. et Z. —; měnjan — benzoë —; měnjan arab, moestaki — olibanum —; gips, die bij de bereiding van boonenkaas dienst doet; warrangan — uit China ingevoerd mineraal, hoofdzakelijk uit arseniktrioxyde bestaande —; atal — onzuiver loodchromaat —; troesi — kopersulfaat —; tawas — aluin —; toendjoeng, kědėki — ferrosulfaat —; gala gala; klompen was enz. Daarachter volgen eenige rijen petroleumblikken, gevuld

met rēmpa rēmpa, die wij reeds op de pasar hebben aangetroffen. Ook sētanggi vindt men hier in verschillende qualiteiten te koop: poedervormige praeparaten, uit suiker, reukhouten, harsen en somtijds nog andere stoffen bestaande, die als reukoffer bij plechtigheden gebrand worden. Onder de blikken, ten deele haast onkenbaar door stof en vuil, liggen geneeskrachtige houten, basten, benevens reukhouten ¹⁾, opgestapeld. Langs de muren vindt men, op den grond en op planken, kisten met mēnjan, met lijm, was, borax, flesschen eau de cologne, pakfleschjes met vanilline, waarvan vrij aanzienlijke hoeveelheden verbruikt worden in limonade, ook wel in sigaretten; voorts ol. cajeputi, rozewater, ontvette watten enz., terwijl achter in het lokaal en op zolder groote zakken en kisten met voorraad van allerlei aard, w.o. djadam (aloë) en getah inggoe (asa foetida), bewaard worden. Ook hier alweer: velerlei in een klein bestek te zamen gebracht. De zakjes, die men boven de uitstalling ziet hangen, bevatten een vrij uitvoerige pharmakognostische verzameling, bestemd tot de bereiding van een drank voor kraamvrouwen.

Uit het boven gezegde is ons reeds gebleken, dat de hier besproken groothandelaren zich geenszins bepalen tot den handel in geneeskrachtige producten. Wij zien dit ook op plaat VII, waar de winkel is afgebeeld van een Chinees te Djogjakarta, die voornamelijk handel drijft in de stoffen, welke bij het, ter plaatse veel beoefende, verven van gewezen goederen dienst doen, nl. verfhouten en -basten en was, waarvan men dan ook groote hoeveelheden aanwezig ziet, maar daarnevens zijn inkomsten trekt uit den verkoop van rēmpa-rēmpa. In den omtrek van de groote Djogja'sche pasar gaat blijkbaar in deze artikelen nog al wat om. Plaat VIII vertoont twee dergelijke winkels naast elkaar, terwijl er in de onmiddellijke nabijheid nog meer gevestigd zijn.

1). De voornaamste reukhouten zijn afkomstig van *Gonystylus Miquelianus* T. et B. (kajoe garoe), van *Aquilaria malaccensis* LAM. (kajoe garoe, op Java veel minder veelvuldig aangewend dan *Gonystylus*-hout, aldaar niet inheemsch), van *Dalbergia Cumingiana* BENTH. (kajoe laka), van een *Canarium* spec. (kajoe rasamala) van *Celtis* spec. (kajoe tai), van Coniferen (kajoe kastoeri), eindelijk van *Santalum album* L. (kajoe tjëndana).

Somtijds is aan dergelijke toko's ook een omvangrijke handverkoop van geneesmiddelen verbonden. Dit is b.v. het geval te Semarang, waar op de pasar zelf weinig op dit gebied te zien valt. Veelal zit dan een groot deel van den dag in de voorgalerij een Indo-Chineesche vrouw, die het vak verstaat, op een laag bankje gehurkt, achter de uitstalling de klanten af te wachten. Behalve de mengsels, die zij op aanvraag gereed maakt en aflevert, verkoopt zij vaak ook „djamoe's", die in groote verscheidenheid voorhanden zijn.

Djamoe's, op blz. 13 reeds genoemd, zijn praeparaten, die niet zoozeer dienen als geneesmiddel tegen bepaalde ziekten, als wel om het lichaam gezond te houden en tegen kwade invloeden te beschutten. Dit geldt althans voor de echte djamoe's, al gebruikt men het woord djamoe vaak niet in deze eigenlijke beteekenis, maar in die van geneesmiddel. Trouwens de grens is ook bij de werkelijke djamoe's volstrekt niet scherp getrokken: een djamoe b.v., die voor de ingewanden heilzaam wordt geacht, zal ook als geneesmiddel kunnen genomen worden ingeval er iets aan de ingewanden hapert. In deze beteekenis spreekt men ook van „djampi".

Voor al in Midden-Java wordt het in 't algemeen voor wenschelijk gehouden, dat ieder op gezette tijden djamoe inneemt. Al naar den leeftijd en de omstandigheden van den persoon in quaestie zijn dan de samenstelling en de naam van de te nemen djamoe verschillend.

Zoo onderscheidt men b.v.: djamoe parēm, geregeld een of twee malen 's weeks door vrouwen in te nemen; djamoe galihan, door meisjes en jonge vrouwen na de menstruatie te gebruiken, ook dagelijks gedurende den eersten tijd na een bevalling; djamoe toedjoeh angin, ingenomen als maag- en buikverwarmend middel, en djamoe toedjoeh laos om dadelijk na een bevalling te nemen; djamoe sawanan voor zoogende moeders; djamoe saraban voor ouden van dagen; djamoe sambëtan, die in het algemeen voor iedereen is aan te bevelen; djamoe kamboeang voor herstellende zieken; djamoe oesoës, heilzaam voor den darm, in het bijzonder ook bij bloeddiarree, enz.

Het zou geen zin hebben, hier over de samenstelling van al de opgenoemde djamoe's uitvoerige bijzonderheden te geven, te meer daar die samenstelling volstrekt niet vaststaat, maar tot zekere hoogte afhankelijk is van de inzichten, of liever van de gewoonte, van hem of haar, die het praeparaat bereidt. Een enkel staaltje mag hier echter niet ontbreken.

Volgens een voorschrift moet de boven genoemde djamoe galihan bevatten: adas, poelasari, kapoelaga, tjingke, pala, kĕtoembar, djintĕn hitam, moengsi, kajoe manis djangan, sintok, mesoji, kajoe angin, kedawoeng, daoën trawas, kemoe-koes, tjabei djawa, soekmo diloewih, kembang poeloe, koelitlawang, kajoeoelĕs, madja kane, madja kling, oedjoeng pandan, kajoe rapat, koersani, madja moe-djoe, kĕmbang apion, sari moerni, sari tjangkok, sĕmprantoe, sidowaja, benevens eenige Zingiberaceĕen-rhizomen: tĕmoe koentji, koentji pĕpĕt en koenir. Volgens een ander voorschrift behoort hetzelfde praeparaat buitendien nog te bevatten: kajoe manis tjina, kĕlĕmbak, poetjoek, ganti, djoengrahab, bolong, sĕtjang, alim, bidji sĕsawi, banglei, lampoejang, koenir (de laatste drie zijn weer Zingiberaceĕen).

Al deze bestanddeelen worden fijn gestampt en gemengd, en dan òf versch met heet water overgoten, waarna zoowel het aftreksel als de uitgetrokken massa wordt ingenomen, òf, wanneer de bedoeling is, de djamoe in voorraad te houden, door verhitting in een ijzeren pan gedroogd en zeer fijn gewreven. Enkele bijzonder geurige stoffen, b.v. saffraan, worden somtijds wel eerst nà de verhitting toegevoegd.

Op dergelijke wijze nu worden de meeste van de opgenoemde djamoe's bereid en in poedervorm, somtijds ook wel met water tot bolletjes gekneet en gedroogd, bewaard.

Natuurlijk zijn de verschillende djamoe's verschillend van samenstelling en van smaak. De eene is rijk aan adstringeerende stoffen, de andere aan aromatica, andere weer bevatten als

hoofdbestanddeelen stoffen, waarvan ondersteld wordt, dat ze op den uterus werken, de melkafscheiding bevorderen, een diuretischen invloed uitoefenen, enz. Niettemin zijn er vele ingrediënten, die men haast in ieder voorschrift terugvindt, omdat ze in 't algemeen nuttig voor het organisme geacht worden, hun aanwezigheid dus de uitwerking van de hoofdmiddelen zal steunen. Kenmerkend is ook—en dit geldt wel algemeen voor de inlandsche geneeskunde, voor zoover die door deskundigen wordt uitgeoefend—, dat men uit stoffen, die men therapeutisch ongeveer op één lijn stelt, niet een keus doet, maar deze liefst gezamenlijk toevoegt. Sommige middelen komen dan ook geregeld in combinatie met elkander voor: *adas-po-elasari*, *sintok-měsoji*, *poe-tjoek-ganti*, *djoengrahab-bolong bolong*, dit zijn eenige samenvoegingen, die men telkens weder ontmoet.

Waar het bepaaldelijk de genezing van een ziektegeval geldt, zijn de toegediende medicamenten gemeenlijk niet zoo gecompliceerd als de *djamoe's*, die juist aan hun gecompliceerdheid een schijn van diepzinnigheid ontleenen. Wel degelijk werkt men daar met specifica, maar veelal zal de doekoen toch niet nalaten, ettelijk adjuvantia en corrigentia toe te voegen. Van eenig streven naar eenvoud in de voorschriften valt inderdaad weinig te bespeuren.

Keeren wij na deze uitwijding nog even tot de *djamoe's* terug.

Er zijn bepaalde „*toekang djamoe*”, die zich met hun draagbare waroeng tijdelijk ergens op de pasar of langs den weg vestigen en daar hun klanten bedienen. Zij hebben in blikken hun verschillende *djamoe's* bij zich, en voorts een aantal kopjes en een ketel, waarin water warm gehouden wordt. De koper krijgt een afgemeten hoeveelheid van het poeder in een kopje, dat verder met warm, somtijds ook met koud water gevuld en omgeroerd wordt, waarna hij vocht en poeder naar binnen werkt. Op plaat IX ziet men een dergelijk proces afgebeeld. Is de *djamoe* in bollen gekneed, dan worden deze eenvoudig in stukjes verdeeld en ingeslikt.

Voor sommige djamoe's verschilt de bereiding geheel van de boven beschrevene. Plaat X vertoont ons daarvan twee voorbeelden. Rechts op den voorgrond ziet men de bereiding, te Djogjakarta, van *djamoe bagolan*, een praeparaat, dat daar op de pasar veel aftrek vindt als djamoe voor vrouwen en kinderen. Het is een geel, troebel vocht, dat uit verse plantendeelen door uitpersing verkregen wordt. De pannetjes, die men boven op het toegedekte mandje ziet staan, bevatten in schijfjes gesneden wortelstokken van een aantal Zingiberaceëen, als *tēmoe hitam*, *tēmoe lawak*, *tēmoe blenje*, *tēmoe giring*, *koenir*, *laos*, *lampoejang*, *koentji*, *kěntjoer*, voorts nog *nampoer-rhizoom* en *djěroek nipis* (een kleine, inheemsche citroen, die tot *Citrus Medica* L. zou behooren). In het mandje zijn verschillende verse bladeren voorhanden: *dao'en kapalan* (een *Hoya*-soort); *dao'en lagoendi* (*Vitex trifolia* L.); *dao'en aděmati* (*Litsea* spec., waarschijnlijk *L. chinensis* L.=*L. sebifera* PERS.); *dao'en woeni* (*Antidesma Bunias* SPRENG.); *dao'en sělaseh*, *dao'en lampěs hitam* en *dao'en lampěs poeti*h (3 geurige *Ocimum*-soorten); *dao'en nanas*, *poepoes nanas* (onderste deelen van de topbladeren van *Ananas sativus* SCHULT.); *dao'en gěmpoer* (*Litsea mappacea* BOERL.); *dao'en widosari* (*Porana volubilis* BURM.); *dao'en toeloepan* (*Argyreia argentata* MIQ.); *dao'en ilo ilo* (blad van een Zingiberacee); *dao'en tikoesan* (*Clausena excavata* BURM.); *dao'en tjlangkeng* (*Anisomeles* spec.); *dao'en boloetěke* (*Trichosanthes tricuspidata* LOUR.); eindelijk nog verse *babakan poelei* (schors van *Alstonia scholaris* R. BR.).

Van al de opgesomde ingrediënten worden de benoodigde hoeveelheden in den schotel, dien de schoone vóór zich heeft staan, met de handen te zamen gekneet tot een onoogelijke brij, waaruit zij, als zich een koopster voordoet, een handvol samenpakt en, gelijk de plaat vertoont, boven een zeefje uitknijpt, waarof zij het in een klapperdop opgevangen, groezelige vocht de klant aanbiedt. Naar onze opvattingen maakt de geheele bewerking en het produkt er van een weinig smakelijken indruk, wat echter aan den afzet in het minst geen afbreuk doet.

X.

Het oude vrouwtje, meer naar links op de zelfde plaat, wier trekken een zekere bezorgdheid verraden—opgewekt door het vooruitzicht, met al haar attributen gefotografeerd te zullen worden—, heeft in haar flesschen een niet minder gewilden drank: djamoe parēm; een soort-gelijk vocht wordt te Soerakarta onder den naam bras kěntjoer gevent.

Djamoe parēm wordt uit een groot aantal rěmpa rěmpa bereid: djoengrahab, tjabei djawa, soekmo diloewih, kětoembar, moengsi, djintěn hitam, sintok, měsoji, ka nigar, pala, kěmoekoes, maritja poetih, kajoe lěgi, těki, kěntjoer, koenir, dit alles wordt met rauwe rijst gestampt en onder toevoeging van goela djawa (arensuiker) en asēm tamarinde-moes) met water gemacererd. Voor den verkoop wordt het troebele, gele vocht van het bezinksel afgegoten in een flesch, waaruit het voor de koopers in een kopje wordt uitgeschonken.

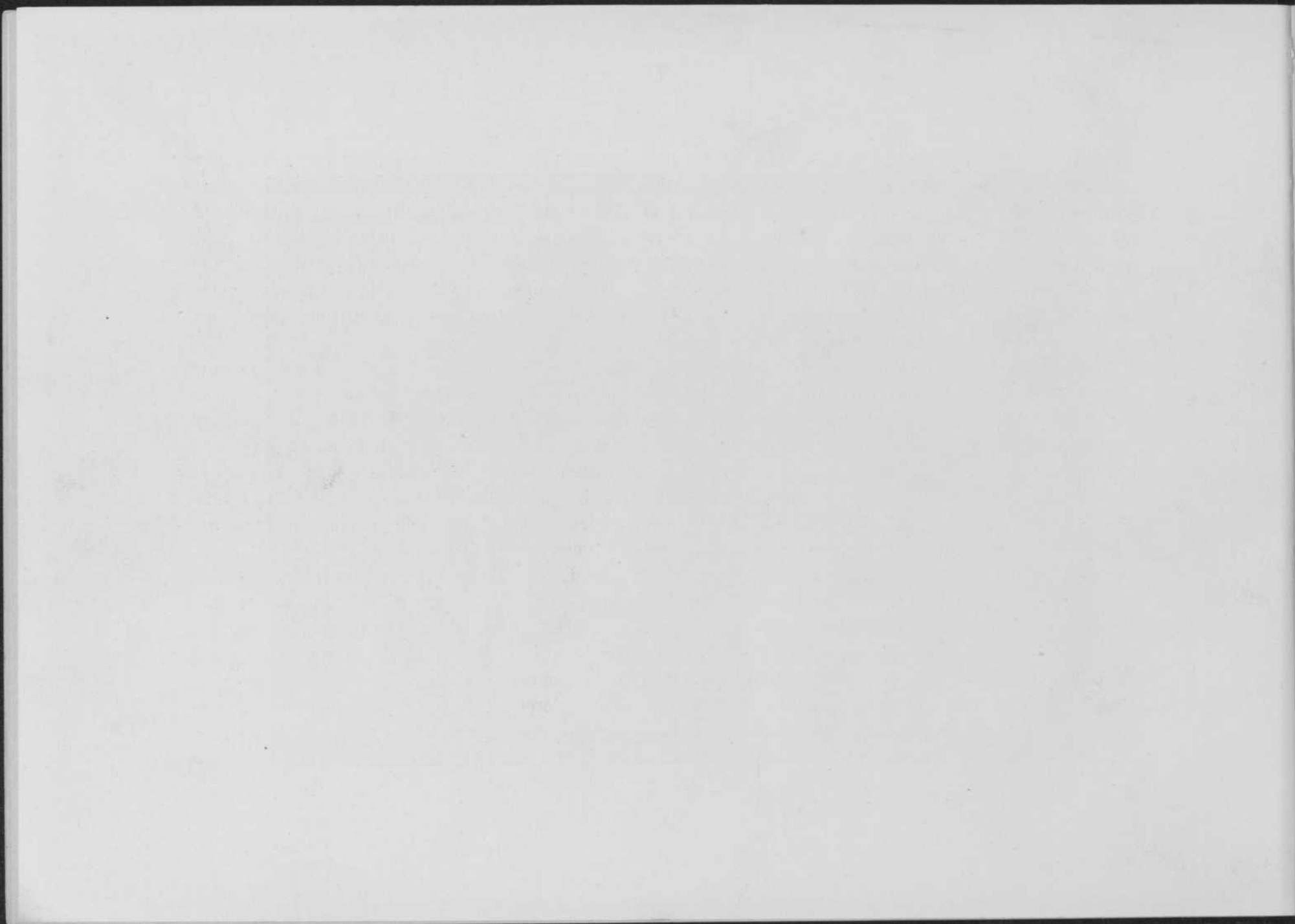
Als een soort van djamoe, die insgelijks langs den weg gevent wordt, kunnen wij nog noemen bandreg, een scherp smakend, geurig vocht, dat men als verwarmend, zweetdrijvend middel inneemt. De benooidigheden tot de bereiding zijn volgens een Buitenzorgsch voorschrift: tjangkok, kajoe rapat, kajoe manis tjina, tjabei djawa, pala, kěmbang pala (foelië), sintok, měsoji, koelit lemo, djahe, kěmoekoes, tjingke, kapoelaga, adas, moengsi, djintěn hitam, lada, kajoe manis, kasoemba, benevens goela djawa (arensuiker) en water, dus bijna uitsluitend stoffen met scherpe of aromatische bestanddeelen. Men mag wel aannemen, dat een aftreksel van deze of dergelijk ingrediënten zijn uitwerking niet missen zal. De teekening, die den omslag van dit boekje versiert, vertoont een „toekang bandreg” met zijn gemakkelijk verplaatsbare waroeng, die juist door een kooper begunstigd wordt. Het praepafaat bevindt zich in het petroleum-blik rechts; het wordt door een vuurtje warm gehouden. Links bevat de waroeng, behalve de kopjes, waarin de bandreg afgeleverd wordt, een paar mandjes met kwai (gebak): de bandreg-man ziet blijkbaar in, en doet er zijn voordeel mee, dat den klanten, bij zijn heet en scherp-aromatisch drankje, eenige zoetigheid ter verzachting welkom zijn zal. Utile dulci!

Bij de bereiding van djamoe bagolan maakten wij reeds kennis met het gebruik van het persvocht, uit verse plantendeelen verkregen. Dit is, vooral in Midden-Java, een geliefkoosde vorm van artseni. Op de groote pasars, in 't bijzonder te Djogja, vindt men dan ook steeds op vaste standplaatsen waroengs, waar verse geneeskrachtige kruiden in groote verscheidenheid te koop zijn. Niet volkomen versch, want de kruiden, die 's ochtends ter markt komen, zijn gewoonlijk, behalve de weinige, die van eigen erf afkomstig zijn, den vorigen dag door een plantenzoecker in het wild verzameld. En wat heden niet verkocht wordt, komt, als het er nog toonbaar uitziet, morgen wederom in de uitstalling te liggen. Maar het schijnt hier voor deze specialiteiten in verse kruiden toch niet al te moeielijk te zijn, den aanvoer ongeveer naar den omzet te regelen. Althans men ziet in deze stalletjes nooit de onoogelijke, half gedroogde, half verlepte objecten, die men b.v. bij de toekang rēmpa-rēmpa te Batavia kan aantreffen.

Wel is het een chaos, wat men hier ziet. Plaat XI geeft daar eenig denkbeeld van. Alles ligt door elkaar en op elkaar gestapeld en men begrijpt niet, hoe de verkoopster er uit wijs wordt. Toch is zij in den regel goed op de hoogte van hetgeen zij in haar voorraad heeft, zoowel als van de deugden, die er in ondersteld worden, wat blijken kan uit de welgemeende adviezen, waarmede zij haar bladeren en kruiden geleidelijk aan de klanten afgeeft.

Natuurlijk is de tijd van het jaar niet zonder invloed op de samenstelling van den bladerenhoop: sommige, eenjarige, gewassen treft men niet in elk jaargetijde aan. Maar altijd staat men bij het opmaken van een inventaris verbaasd over het groote aantal plantensoorten, dat hier vertegenwoordigd is. Van enkele worden vaak bloeiende twijgen aangebracht, voor verreweg het meerendeel daarentegen wordt de identificatie door het ontbreken van bloem en vrucht bemoeielijkt. Ziet men echter kans om de namen te weten te komen, dan bieden deze bladeren-waroeengs een schoone gelegenheid om een voornaam deel van den artsenijschat der eigenlijke

volksgeneeskunde te leeren kennen. Want bij het gebruik van deze versche plantendeelen worden in den regel betrekkelijk eenvoudige voorschriften gevolgd: een paar bladsoorten worden, vaak met eenig corrigens, vooral adas en poelasari, al of niet onder toevoeging van water, fijngestampt en uitgeperst. Deze middelen dragen dus meest nog het karakter van huismiddeltjes; en al is hetgeen hier op de pasar verkocht wordt, in de verste niet alles, wat de volksgeneeskunde aan de rijke Javaansche flora ontleent: het feit, dat men het de moeite waard vindt, deze plantendeelen op de markt te verhandelen, is een waarborg, dat men hier met simplicia te doen heeft, van welke een zekere roep van werkzaamheid uitgaat.

Wilde men alle inheemsche planten bijeenbrengen, die te gelegener tijd medische toepassing vinden, dan zou men nog een vrij wat uitgebreider verzameling verkrijgen dan de toch reeds zoo soortenrijke voorraad, die door de „toekang godongan” uitgestald wordt. Eigenlijk kan men wel zeggen, dat iedere plant, die niet tot de talrijke groep van de voedings- en genotmiddelen behoort en die niet om werkelijke of vermeende giftigheid gemeden wordt, als heilzaam tegen de eene of andere ziekte wordt beschouwd. Alleen moet men dan het voorbehoud maken, dat voor sommige planten de bijbehorende kwaal nog onbekend is. Met de kinderlijke begrippen van den eenvoudigen Inlander is een dergelijke beschouwingswijze geheel in overeenstemming.

Plantendeelen, rijk aan sterk werkende beginselen, die Java toch in aanzienlijk aantal oplevert, zal men in het arsenaal der volksgeneeskunde, althans voor zoover dit voor inwendig gebruik bestemd is, niet veel aantreffen. Dit is gemakkelijk te verklaren. Tot het doeltreffend aanwenden van heroica toch behoort een dieper inzicht in het wezen van ziekten, en ook meer vertrouwen in de mogelijkheid van een juiste doseering, dan men bij den onontwikkelden volksman verwachten kan. Het zijn dan ook over 't geheel vrij onschuldige bladeren en kruiden, die men in verschen staat op de pasar aangebracht ziet. In de opsomming, die hier volgt, zijn de meest gewone

meerendeels genoemd, naast enkele minder gewone; voor zoover niet anders vermeld is, treft men op de pasar òf afzonderlijke bladeren aan òf bebladerde, enkele malen ook bloeiende of vruchtdragende stengels (twijgen), kleine plantjes vaak in hun geheel, met wortel en al.

Drymoglossum spec. (doewitan, pitjisan); jonge, nog onontrolde stengeltoppen van bamboe (tjèplik pring); *Scindapsus* spec. (djaloe mampang); onderstukken van de topbladeren van *Ananas sativus* SCHULT. (daoen nanas); stengeltoppen van *Costus speciosus* SM. (pantjing) en voorts bladeren van twee andere Zingiberaceeën (daoen ilo ilo en d. singkil); *Ficus* spec. (daoen lo); *Streblus asper* LOUR. (d. sěroet); *Fleurya* spec. (d. latěng); *Polygonum* spec. (salah njowo); *Polygonum perfoliatum* L. (gambět); *Alternanthera nodiflora* R. BR. (krěmi); *Rivina purpurascens* SCHEFF. (banti); *Menispermacea* spec. (tajoengan); *Stephania* spec. (boentoe silit); de dikke, vleezige, met wratten bezette stengel van *Tinospora Rumphii* BOERL. (brotowali, antawali, poetra-wali); *Litsea mappacea* BOERL. (gěmpoer) en een andere *Litsea*-soort, waarschijnlijk *L. chinensis* L. (= *L. sebifera* PERS.) (aděmati); *Bryophyllum calycinum* SALISB. (boentiris, teres, tjotjor bebek); *Saxifraga sarmentosa* L.F. (koeping matjan); *Indigofera linifolia* RETZ en *I. enneophylla* L. (beide onder den naam troespālā); *Sesbania grandiflora* POIR. (d. toeri); *Desmodium triquetrum* DC. (d. doedoek, ki gěnteng, gěnteng pinggang, ki tjongtjorang, tjotjor bebek); *Desmodium triflorum* DC. (d. moelēs, sisik bětok, roempoet djarěm); *Desmodium elegans* BENTH. (ketipes; ook de Sapindacee *Cardiospermum Halicacabum* L. kan onder dezen naam aangetroffen worden); *Desmodium* spec. (wali kětoepo); *Alysicarpus vaginalis* DC. (brobos); *Abrus precatorius* L. (d. saga, d. saga toentěng, d. saga areuj); *Erythrina lithosperma* MIQ. (d. dadap srěp); *Mucuna pruriens* DC. (d. běngoek); *Cajanus indicus* SPRENG. (d. goede, d. katjang kajoe); *Flemingia lineata* ROXB. (d. āpā āpā); *Cassia Tora* L. (kětepeng); *Cassia alata* L. (kětepeng, kětepeng kěrbo, ki manila, daoen koepang, d. koerap); *Tamarindus indica* L. (d. asěm);

de jonge blaadjes heeten d. sinom, de vezelstrengen van de peulen zijn, onder de namen ojod asēm, djarot asēm, insgelijks somtijds aanwezig); *Mimosa pudica* L. (d. pis koetjing, d. ti doer); *Averrhoa Bilimbi* L. (d. blimbing woeloeh); *Clausena excavata* PURM (tikoesan, ki bētjētah); *Glycosmis pentaphylla* CORR. (d. totoan); *Murraya exotica* L. (kamoening); *Lunasia amara* BLANCO (maitan, kēmaitan); *Bridelia tomentosa* BL. (d. koetoe); *Euphorbia pilulifera* L. (nanangkaān, patikan, d. gendong anak); *Phyllanthus Niruri* L. (maniran); *Phyllanthus buxifolius* MÜLL. ARG. (kēliki, sēligi); *Phyllanthus discichus* MÜLL. ARG. (d. tjermei); *Sauropus albicans* BL. (d. katoek); *Antidesma Bunias* SPRENG. (d. boeni, d. woeni); *Iatropa Curvas* L. (d. djarak, d. djarak koesta, d. djarak tjina); *Glochidion molle* BL. en andere *Glochidion*-soorten (onder de namen dēmpoe lēlēt en kētoembēl); *Excoecaria bicolor* HASSK. (d. rēmēk daging, d. sambang darah); *Celastrus paniculata* THUNB. (d. silā); *Allophylus* spec. (tjoekilan); *Erioglossum edule* BL. (ki lalajoe); windende stengels van *Vitis trifolia* L. (d. galing); vrucht-trossen van *Vitis* spec. (gang prit); *Elaeocarpus grandiflorus* SM (d. redāsā); bloeiende toppen van de roodbloemige *Hibiscus rosa sinensis* L. (kēmbang sēpatoe, woera wari bang); *Guzuma ulnifolia* LAM. var *tomentosa* SCHUM. (djati bēlanda); *Casearia grewiaefolia* VENT. (kala andjing); *Psidium Guajava* L. (d. djamboe kloetoe); *Melastoma polyanthum* BL. (sēngganen, harendong); *Jussiaea suffruticosa* L. (salah njowo); *Panax cochleatum* DC. (d. mangkok); *Hydrocotyle splendens* DC. (patikan tjina); *Hydrocotyle asiatica* L. (pēgagan, antanan, d. kaki koeda); *Ardisia* spec. (ki rēmpēni, ki lēmpēni); *Jasminum* spec. (pontjosoedho, naar het mij voorkomt meestal *J. quinquenervium* BL., echter stellig ook wel andere, b.v. *J. glabriusculum* BL.); *Jasminum Sambac* AIR. (mēlati, mēnoer); versehe schors van *Alstonia scholaris* R. BR. (baba-kan poelei, koelit lamei); windende stengels van *Sarcolobus Spanoghei* MIQ. (wali k'ambing, kala kambing); *Hoya* spec. (kapalan); *Calotropis gigantea* AIR. (widoeri, d. tjapla, sida-

goeri); *Porana volubilis* BURM. (widosari); *Ipomoea pes trigidis* L. (d. gamët); *Ipomoea obscura* KER. (indjën indjënan); *Ipomoea triloba* L. (ki loerah); *Cordia Myxa* L. (d. këndal); *Vitex trifolia* L. (lagoendi, liligoendi); *Premna* spec. (d. waoeng, waarschijnlijk *Premna integrifolia* L.); *Stachytarpheta*-soorten (lalër mēngēng, rēmēk gētih); verschillende *Ocimum*-soorten (onder de namen sēlaseh, sēlaseh hitam, lampēs e.a.); *Moschosma polystachyum* BENTH. (sangket); *Orthosiphon stamineus* BENTH. (koemis koetjing, remoedjoeng); *Coleus atropurpureus* BENTH. (mēnjana, iler-iler, djawer kotok); *Anisomeles* spec. (d. tjlangkeng); *Leucas lavandulaefolia* SM. (lēnglengan, patjei-patjei); *Gomphostemma parviflorum* WALL. (peper tai); *Solanum verbascifolium* L. (d. tētēr); *Physalis* spec. (tjiploekan); *Solanum* spec. (terong ngor); *Scoparia dulcis* L. (djokotoewo); *Bonnaya veronicaefolia* SPRENG. (oerēk-oerēk polo); *Hygrophila salicifolia* NEES (krangkoeng); *Strobilanthes crispa* BL. (ngo, ngokilo; dit is een van de talrijke planten, w.o. vooral Acanthaceeën, die kēdji of kētjibling genoemd worden); *Acanthus ilicifolius* L. (droedjoe); *Andrographis paniculata* NEES (sadi lātā, d. ki oelar, bidara); *Justicia Gendarussa* L. (gandaroesa, troes); *Clinacanthus Burmanni* NEES (d. gēndis, d. ki tadjam); *Peristrophe montana* NEES (d. nodjo); *Hypoëstis* spec. (kali kadēp); *Plantago* spec. (d. oerat, d. sendok, d. sangkaboewah, d. sangkobah); *Paederia foetida* L. (d. kēntoet, kasimboekan); *Trichosanthes tricuspidata* LOUR. (boloetēke, kalajar); *Coccinia indica* W. et A. (boloetēke, kēmaroegan, papasan); *Momordica Charantia* L. (paparei, d. toendoeng); *Luffa* spec. (bēstroē, bēloestroē); ranken van *Lagenaria* (grageh waloeh); *Lobelia trigona* ROXB. (oerēk-oerēk polo); *Eupatorium* spec. en *Sonchus* spec. (beide onder den naam tempoh wiong); *Eupatorium triplinerve* VAHL (d. prasman, panaän); *Blumea balsamifera* DC. (sēmboeng, sēmboeng lēgi); *Pluchea indica* LESS. (bloentas); *Eclipta erecta* L. (oerang-aring; naar het schijnt, worden ook enkele andere Composieten wel zoo genoemd); *Spilanthes*-soorten (onder de

namen lëgëtan, lëgëtan badak, welke laatste naam ook geldt voor *Adenostemma viscosum* FORST.).

Het trekt de aandacht, dat sommige inlandsche namen voor meer dan één plant gelden. Boloetëke b. v. is als naam voor twee Cucurbitaceeën: *Trichosanthes tricuspidata* LOUR. en *Coccinia indica* W. et A. genoemd; oerëk-oerëk polo komt driemaal, voor verschillende plantendeelen, voor. Inderdaad vormen de onderscheiden beteekenissen, die eenzelfde inlandsche naam kan hebben, een omstandigheid, die veel last veroorzaakt en meermalen tot verwarring aanleiding geeft. Uit een paar voorbeelden moge blijken, hoe ingewikkeld het nomenclatuur-vraagstuk hierdoor worden kan.

Onder „sëriawan” verstaat men zoowel de ernstige darmaandoening „Indische spruw” als een ongevaarlijke ontsteking aan het slijmvlies in mond en neus. Tal van planten genieten de reputatie van meer of minder werkzame geneesmiddelen tegen de eene of de andere van deze kwalen, en talrijk zijn de voorschriften voor samengestelde „obat sëriawan”. De naam „sëriawan” nu is op sommige van deze planten overgegaan. Zoo vindt men in West Java op de pasars onder den naam koelit (of kajoe) sëriawan den geschraapt bast van *Symplocos odoratissima* CHOIS.; ook de bladeren van dezen boom — die in jeugdigen toestand rauw gegeten worden —, worden in obat sëriawan gebruikt. Een vrij groote gelijkenis met *Symplocos*-bladeren vertoonen de bittere bladeren van *Elaeocarpus obtusus* BL.; deze bladeren nu worden, denkelijk alleen op grond van deze gelijkenis, eveneens wel d. sëriawan genoemd en op dezelfde wijze gebezigd. Verder staan als d. sëriawan oetjoes of d. sëriawan peudjit (oetjoes=peudjit=ingewanden) bekend de bladeren van een klimplant uit de familie der Asclepiadaceeën: *Tylophora cissoides* BL.; de wortel van deze plant wordt, misschien wegens de gekronkelde gedaante, proet ajam (kipedarm) genoemd, maar heet

ook akar sĕriawan oetjoes en vindt soortgelijke aanwending als de bladeren. Sĕriawan oetjoes is ook een naam voor een zoet smakende, sterk suikerhoudende *Lygodium*-soort (Filices), die mede als geneesmiddel tegen spruwachtige darmverschijnselen dienst doet. Voorts kent men als daoën sĕriawan nog de bladeren van *Xanthoxylum torvum* F.v.M. (Rutaceae), waarvan ook de vruchtjes—als kĕmbang sĕriawan bekend—voor geneeskrachtig gehouden worden. Kĕmbang sĕriawan heeten voorts de bloemhoofdjes van *Spilanthes Acmella* Murr. en van *Spilanthes oleracea* Jacq. (Compositae); ze zijn scherp van smaak en wekken bij het kauwen in sterke mate speekselvloed op, wat het gebruik tegen spruw in den mond zal verklaren. Eindelijk valt nog te vermelden, dat in Midden- en Oost-Java onder kajoe sĕriawan niet verstaan wordt de bast van *Symplocos odoratissima* Choisy., maar de gele takken van een of meer *Tinomiscium*-soorten, van *Arcangelisia lemniscata* Becc. en wellicht van andere Menispermaceeën.

De hier gegeven uiteenzetting zal wel voldoende zijn om te bewijzen hetgeen boven opgemerkt werd, dat de naamsgelijkheid van verschillende planten op Java tot groote moeielijkheden leiden kan. In het geval van sĕriawan is de oorzaak van de overeenkomst in naam gemakkelijk aan te wijzen. Maar in den regel is de verklaring minder voor de hand liggend.

Zoo worden in Midden-Java als oerĕk-oerĕk polo in de eerste plaats aangeduid de knollen van *Hydnophytum* spec. (Rubiaceae). Het woord „polo”, dat hersenen beteekent, wijst zonder twijfel op de gewonden gangen, die men in deze knollen aantreft. Onverklaarbaar lijkt het echter, hoe twee kleine plantjes, nl. *Lobelia trigona* Roxb. (Campanulaceae) en *Bonnaya veronicaefolia* Spreng., aan dezelfde benaming komen.

Talrijk zijn de vragen van dien aard, die zich op het gebied der nomenclatuur voordoen en voor wier beantwoording uitgebreide linguistische, ethnologische, botanische, vaak ook medische kennis noodzakelijk, maar stellig nog niet altijd voldoende zijn zou. Men kan zonder

overdrijving zeggen, dat een plantennaam op Java veelal geen afdoende aanwijzing geeft, vooral niet als men niet weet, wààr de naam gebezigd wordt.

Hetzelfde verschijnsel bestaat ook elders wel — men denke b.v. aan den naam „pinksterbloem” in Nederland —, maar op Java neemt het buitengewone afmetingen aan. Het is toch, om nog een sterk staaltje te noemen, wel wat heel zonderling, dat twee zoo algemeene, zoo dagelijks gebruikte vruchten als pisang en papaja resp. in Oost-en in West-Java door denzelfden naam (gědang) worden aangeduid.

Het omgekeerde, dat nl. eenzelfde plant in verschillende deelen van Java verschillende namen draagt — afgezien nog van de vaak voorkomende zeer plaatselijke namen — is, gegeven de veeltaligheid van het eiland, natuurlijk te verwachten en men berust er gemakkelijk in.

Een dergelijke verwarring als in de nomenclatuur van planten en plantendeelen kan ook in de benaming van sommige in de geneeskunde gebruikte praeparaten geconstateerd worden. De naam moer b. v. wordt, als op blz. 20 gezegd, te Soerakarta en Djogjakarta gebezigd voor een mengsel, dat uit koraalzand, chloornatrium en een lijmige stof schijnt te bestaan. Te Batavia echter verstaat men onder dien naam zwarte koekjes, bereid uit gestampde rijst met verschillende rěmpa-rěmpa. Verder is te Semarang moer de naam voor donker gekleurde stukken van damar selå (hars van *Shorea leprosula* Miq.). Eindelijk wordt door Arabieren de gomhars myrrhe onder den naam moer verkocht. Met djadam, dat in West-Java aloë beteekent, bedoelt men in Midden-Java platte, zwarte koeken, gevormd uit een mengsel van wisselende samenstelling, dat fijngestampte plantaardige geneesmiddelen en aarde, ook wel houtskool, bevat. Aloë wordt aldaar djadam arab genoemd.

De belangrijkste vormen, waaronder de inlansche geneesmidelenhandel op Java zich

voordoet, hebben wij in het voorafgaande kortelijk besproken. Een paar van de minder op den voorgrond tredende persoonlijkheden, die uit dezen handel inkomsten trekken, mogen hier nog vermeld worden.

Vooreerst komt het b.v. te Batavia wel voor, dat de eigenlijke kruidenzoeker, die in den regel alleen voor de toekang rëmpa-rëmpa werkt, hen nl. van de inheemsche kruiden voorziet, zelf als kleinhandelaar optreedt en zich met een kleine draagbare waroeng ergens aan den kant van den weg vestigt. Zijn schamele voorraad trekt echter weinig de aandacht en er is stellig niet veel voor hem te verdienen.

Nu en dan ziet men op of nabij een pasar, in de stad zoowel als in de binnenlanden, een man, die een eigenaardig, algemeen bekend en hooggeschat middel tegen rheumatische aandoeningen verkoopt. Zijn negotie bestaat nl. uit de zwarte, hoornachtige as-skeletten van een of meer *Gorgonia*-soorten (Gorgonidae, Coelenteraten); met behulp van een lampje maakt hij ze warm en lenig en vormt er dan voor zijn klanten armbanden van. De volksnaam, zeker berustend op de meening, dat de *Gorgonia*'s planten zijn, is akar bahar. „Een armband van echte akar bahar is een onfeilbaar middel tegen reumatiek”, zoo wordt algemeen door den eenvoudigen Inlander, Chinees of Europeaan geoordeeld; „helpt hij niet, dan is hij niet echt”: een redeneering, waar niets tegen in te brengen valt. De meer ontwikkelden van elken landaard glimlachen om deze bewering; niettemin draagt menig een van hen toch om zijn arm, zij het dan ook door de mouw verborgen, een armband van akar bahar om van reumatiek verschond te blijven, en er zijn er onder hen, die muurvast overtuigd zijn van de doelmatigheid van deze handelwijze. Ook armbanden van kralen, uit akar bahar vervaardigd, worden somtijds met dezelfde bedoeling gedragen.

Naar verteld wordt, zijn er lieden, die zich niet ontzien om te trachten, de goëgemeente

beet te nemen door armbanden van hoorn voor zulke van akar bahar te verkoopen. Men moet echter, dunkt mij, al tamelijk slecht uit zijn oogen kijken om een dergelijke vervalsching niet onmiddellijk te ontdekken.

Opzettelijke vervalsching komt overigens op het gebied van geneesmiddelen niet veel voor. In veel gevallen zou trouwens het bedrog spoedig ontdekt zijn, want de plaatselijk het meest gebruikelijke geneesmiddelen zijn onder Inlanders tamelijk algemeen bekend. Wie echter voor leek in deze dingen gehouden wordt, kan wel degelijk somtijds bloot staan aan pogingen om hem er in te laten loopen, en vooral de Europeaan, van wiens plantenkennis de Inlander geen hoogen dunk heeft, dient bij den aankoop van simplicia steeds in het oog te houden, dat hij niet met een „betrouwbare firma” te doen heeft.

Een enkel voorbeeld uit eigen ervaring.

Eenige jaren geleden is er een tijd geweest, dat bidara oepas (knol van *Merremia mammosa* CHOIS) op Java opgeld deed als beweerd middel tegen suikerziekte. In korten tijd waren de prijzen van deze, slechts in beperkte mate gekweekte, knollen tot een aanzienlijke hoogte gestegen, en het viel mij — zoolang een eigen aanplant nog niet in productie was — steeds moeilijker, het materiaal voor een ter zake begonnen onderzoek machtig te worden. Op een dag kwam een Inlander bij mij, zeggende, dat hij mij uit zijn tuin, die echter op een grooten afstand lag, den volgenden dag een mansvracht mooie bidara oepas zou kunnen leveren; het monster, dat hij mij toonde, was werkelijk een fraai exemplaar van de gewenschte knol. Over den prijs waren wij het spoedig eens, en den volgenden dag kwam onze vriend dan ook, niet zonder duidelijke teekenen van vermoeidheid, zijn waar afleveren en maakte aanspraak op betaling. Een oppervlakkige keuring was echter voldoende om uit te maken, dat hij mij, in plaats van bidara oepas,

knollen van *Pachyrrhizus angulatus* RICH. (bangkoeang) in de handen wilde stoppen. Het speelt mij voor den man, die het inderdaad warm had, dat zijn verwachting, vandaag eens een mooien slag te zullen slaan, niet verwezenlijkt werd.

Ook bij het aanschaffen van *fol. Symplocos* dient men voorzichtig te zijn. Mij heeft men ten minste wel eens blad van *Barringtonia racemosa* ROXB. willen leveren, dat inderdaad een treffende gelijkenis vertoont met *Symplocos*-bladeren. Zoo heb ik ook wel eens een partijtje blaadjes moeten afwijzen, die ten onrechte onder den naam van dao en saga (*folia Abri*) werden aangebracht; de verkooper verdedigde zich door te zeggen, dat zijn saga „saga oetan” was, een bewering, die ik niet in twijfel trok, maar die hem toch niet het gewenschte resultaat deed bereiken.

Deze en dergelijke gevallen leeren, dat voorzichtigheid geboden is bij den aankoop van plantaardige producten. Niet alleen omdat men de kans loopt, het slachtoffer te worden van bepaald, wel overwogen bedrog, maar ook somtijds omdat de Inlander te goeder trouw meent, dat men het zoo heel nauw niet behoeft te nemen met de identiteit van geneesmiddelen: uiterlijke gelijkenis of overeenkomst in naam of in enkele eigenschappen is in zijn oogen vaak voldoende om verwisseling geoorloofd te maken. Uit deze opvatting is het zonder twijfel te verklaren, dat b.v. de eenzadige peulen van *Euchresta Horsfieldii* BENN., met zeer bitter, vergiftig, cytisine-houdend zaad, en de zaden van een of meer *Sterculia*-soorten, wier kernen niet bitter smaken, geen cytisine bevatten en weinig of niet vergiftig zijn, maar die eenigszins op *Euchresta*-peulen gelijken, beide, onder den naam *prânâdjiwâ*, tegen dezelfde kwalen (borstaandoeningen) worden gebezigd. Jaren geleden bleek mij toevallig, dat iemand, die destijds wel drogerijen van Java naar Europa verzond, *Sterculia*-zaden als „*fructus Euchrestae*” leverde.

Indertijd werden op de pasar te Buitenzorg knollen aangetroffen, die wel wat op gadoeng

tjina (wortel van *Smilax China* L.) geleken; bij navraag bleek dan ook, dat de verkooper, die deze knollen uit zijn eigen tuin had, ze voor gadoeng tjina hield en gebruikte. Nu komen de wortels van *Smilax China* nooit anders dan in gedroogden toestand naar Java, en, voor zoover mij bekend, komt de plant hier niet voor. Nader kwam dan ook aan het licht, dat de bedoelde knollen van een heel andere plant waren, nl. van *Boussaignaultia baselloides* H.B.K. De oppervlakkige gelijkenis had hier gereedelijk tot identiteit doen besluiten.

Hoezeer uitwendige eigenschappen van invloed zijn op het oordeel omtrent de werkzaamheid van geneesmiddelen, kan voorts blijken uit het gebruik van de wormvormig gekronkelde peulen van *Dichrostachys cinerea* W. et A. (kajoe poeng) als wormmiddel, van geel gekleurde stoffen tegen geelzucht, van de vuurroode zaden van *Adenanthera pavonina* L. (saga kajoe)—in een stuk pisang geborgen en zoo doorgeslikt—tegen furunkels, van de op steenen groeiende *Alg Acetabularia* spec. (ketjibling) tegen steenziekte, van de oorvormige bladeren van *Saxifraga sarmentosa* L. (daoen koeping) tegen oorpijn, van de bladeren van *Mimosa pudica* L. (daoen tidoer)—onder het hoofdkussen—als slaapmiddel, van zeer bittere plantendeelen, maar ook van —suikerriet tegen suikerziekte. Het aantal voorbeelden van dien aard, die schijnen te wijzen op toepassing van de „signaturenleer”, is legio: „schijnen te wijzen”, want dat men hier aan het gevaar van vergissingen bloot staat, behoeft geen betoog.

Een eigenaardige plaats bekleedt in de inlandsche medische en pharmaceutische wereld een weinig talrijke kategorie van Javanen, die den kost verdienen met den verkoop van een betrekkelijk klein aantal geneesmiddelen, meest van dierlijken oorsprong. Deze menschen zijn zelfs op belangrijke pasars lang niet geregeld aan te treffen. Zij blijven op één plaats slechts zoolang hun waren er, om het ongewone, voldoende aftrek vinden, en reizen dan weer verder. Wie hen gadeslaat, zou

licht tot de meening kunnen komen, dat er slechts één exemplaar van deze soort bestaat, zooveel overeenkomst vertoonen de vertegenwoordigers van deze groep, zoowel door hun eigen habitus als door aard en rangschikking van hun simplicia. Dat voor deze meening geen grond bestaat, blijkt zonneklaar uit plaat XII, waar twee van deze mannen, broederlijk naast elkaar gezeten, zich van hun plicht jegens het menschedom kwijten. Men ziet deze beoefenaars der geneeskunde hier gehurkt zitten achter hun kleinen voorraad, die op eenige onde kranten is uitgestald en die, mede door de toelichtingen, waarmede zij belangstellende vragen beantwoorden, nog al de aandacht trekt.

Onder de middelen, die hier te koop worden aangeboden, behooren stukken gedroogde huid van allerlei dieren: hert, rhinoceros, panter, tijger, krokodil, zgn. leguaan (bĕnjawak, *Varanus spec.*), rog enz., stukken been of pees van enkele groote dieren, voorts schelpen van verschillende Mollusken, karang (koraal), ikan gĕmi (hechtschijf van *Echeneis*-soorten), alang alang laoet (asskelet van „zeeveeren”, tot de *Pennatulidae* behorende), alsmede eenige gedroogde planten of plantendeelen: als bestanddeel van een haargroeimiddel (tjatjapboek) wordt *Lycopodium clavatum* L. aanbevolen—waaraan de vorm wellicht niet vreemd zal zijn—; verder ziet men een Composiet uit het gebergte, *Anaphalis longifolia* DC., onder den naam sĕndārā laoet; takjes van *Gunnera macrophylla* Bl. (hier kĕtoembĕl laoet geheeten); *Nepenthes*-bekers (kantoeng sĕmar), schors van *Melaleuca Leucadendron* L. (koelit gĕlam) en enkele andere. Het zijn meest bergplanten, en de verkooper beweert altijd, dat ze van den Dijeng komen, wat dan ook wel zijn kan.

Het middenstuk vormt een groote trommel, welks inhond bestaat uit meel, vermengd met poeder van verschillende drogerijen. Terwijl volgens den verkooper in dit mengsel reeds 25 soorten van medicijn hun heilzame krachten vereenigen, wordt bij de aflevering de werkzaamheid er van nog verhoogd door toevoeging—wel is waar in homoeopathische hoeveelheid—van nog een paar uiterst belangrijke ingrediënten, die de man naast zich heeft liggen; het zijn: een stuk

rhinoceros-horen, een stuk been—van een banteng, naar hij zegt—en een stuk pees van hetzelfde dier, welke pees vooraf heet samengekookt te zijn met pezen van onderscheidene andere dieren, en daardoor natuurlijk niet weinig aan geneeskracht zal gewonnen hebben. Een voor een neemt de artsenijsmenger deze artikelen ter hand en schraapt er met zijn mes een paar malen langs boven het af te leveren poeder. Of er bij dat schrapen inderdaad iets af komt, schijnt mij twijfelachtig, maar het gewichtige, menschlievende gezicht, waarmee de handeling verricht wordt, is den kooper een waarborg, dat zijn belangen met zorg behartigd zijn, en dankbaar aanvaardt hij den met nadruk op den koop toe gegeven raad om na het innemen van het poeder warm water te drinken, opdat de goede hoedanigheden van de medicijn zich ten volle kunnen ontplooiend.

Over 't algemeen kenmerkt het optreden van dezen aesculaap zich, in weerwil van zijn armelijk voorkomen, door een afgemeten waardigheid, die hem niet verlaat, als hij nu en dan, bijna zonder verheffing van stem, op eentonige wijs den lof van de vóór hem uitgestalde artsenijsen gaat verkondigen, om publiek te lokken of tot koopen te bewegen. Hij spreekt over zijn middelen met een zeker ontzag, dat niet nalaat, indruk te maken op de hoorders, die hem meestal omringen, en hen vaak overhaalt om zich het een of ander uit den voorraad aan te schaffen. Het poeder uit den trommel gaat grif van de hand. Het is ook niet juist alleen voor zieken bestemd. Het is een „djamoe”, die den gezonde zoowel als den zieke sterkt. En wie voelt niet wel eens een steek in de zij of wat hoofdpijn of moeheid in de beenen?. Welnu, hier heeft men nu een middel om deze en vele andere aandoeningen te bestrijden of te voorkomen, een algemeen versterkend middel, samengesteld uit tal van geneeskrachtige bestanddeelen, door een blijkbaar bij uitstek kundig en betrouwbaar man, die er voor de oogen van den belanghebbende nog een paar stoffen van ontwijfelbare waarde aan toevoegt. Zou men deze gelegenheid laten voorbijgaan? Menigeen uit den

kring van belangstellenden ziet men na eenig aarzelen besluiten tot het offeren van zijn geldstukje, dat immers stellig hoogst nuttig besteed is.

Het gebruik van de stoffen van dierlijke afkomst, die men hier aantreft, wordt, gelijk dat vooral bij dergelijk materiaal gebruikelijk is, in sterke mate door bijgeloof beheerscht. Een stuk panterhuid, bij kinderen op het lijf gebonden, zal hen tegen gevaren behoeden; het branden van hertevel aan den rand van een sawah sal den groei van de rijst ten goede komen door het afwenden van ziekten en plagen; ikan gēmi en alang alang laet worden als aphrodisiaca, resp. voor vrouwen en voor mannen, beschouwd—hier is zonder twijfel de signaturenleer aan het woord—; en in dien trant zou men kunnen voortgaan. Inderdaad, deze reizende kwakzalvers speculeeren in bijzonder sterke mate op de lichtgeloovigheid van hun publiek!

Een kort woord zij nog gewijd aan de verschillende vormen van geneesmiddelen, die de inlandsche geneeskunde kent.

Uitwendige behandeling is zeer in trek, b.v. begieting met water, waarmede sommige stoffen gemacereerd zijn, voorts oplegging van een brij van gestampte bladeren en andere ingrediënten. Wordt zulk een middel op den buik aangewend, dan heet het „tapël”, op het voorhoofd „pilis”, boven op het hoofd (bij kinderen) „poepoek”; mengsels, die tot inwrijving van het lichaam dienen, heeten „bēdak”, „boboreh”, „pareum”, enz. In enkele gevallen neemt men wel olie als vehiculum voor uitwendige geneesmiddelen: minjak sēriawan b.v. (blz. 13).

Inwendige geneesmiddelen worden gemeenlijk in den vorm van drank gebruikt, al maakt men er, als het materiaal het toelaat, wel eens boli van, en al worden verse bladeren, in stede van uitgeperst, ook wel in hun geheel opgegeten. Wat die verse bladeren betreft, valt het eigenlijk moeilijk, een grens te trekken tusschen voedings- en geneesmiddelen; er zijn er

XIII.

verscheidene, die, rauw of toebereid, eenvoudig als toespijs gegeten worden, maar tevens als heilzaam worden beschouwd, hetzij voor het organisme in het algemeen, hetzij voor eenig orgaan of tegen een bepaalde afwijking in het bijzonder.

Dranken, die door of op voorschrift van doekoens worden gereedgemaakt, zijn dikwijls zeer samengesteld. Boven werd reeds opgemerkt, dat men gaarne stoffen, die ten opzichte van den aard hunner werking ongeveer gelijkwaardig worden geoordeeld, bijeenvoegt in plaats van er een keus uit te doen. Niet altijd is een hoofdmiddel te onderscheiden, en, waar dit wèl het geval is, komen er toch geregeld een aantal nevenbestanddeelen bij. De ingrediënten worden, voor zooveel nodig, gesneden of gestampt en in een „kipsiao”, een aarden trekpots van eigenaardigen vorm, met water gekookt, waarbij men vaak de verhitting voortzet totdat een bepaald gedeelte van het water verkookt is; vervolgens wordt door een doek gefilterd en de drank is gereed.

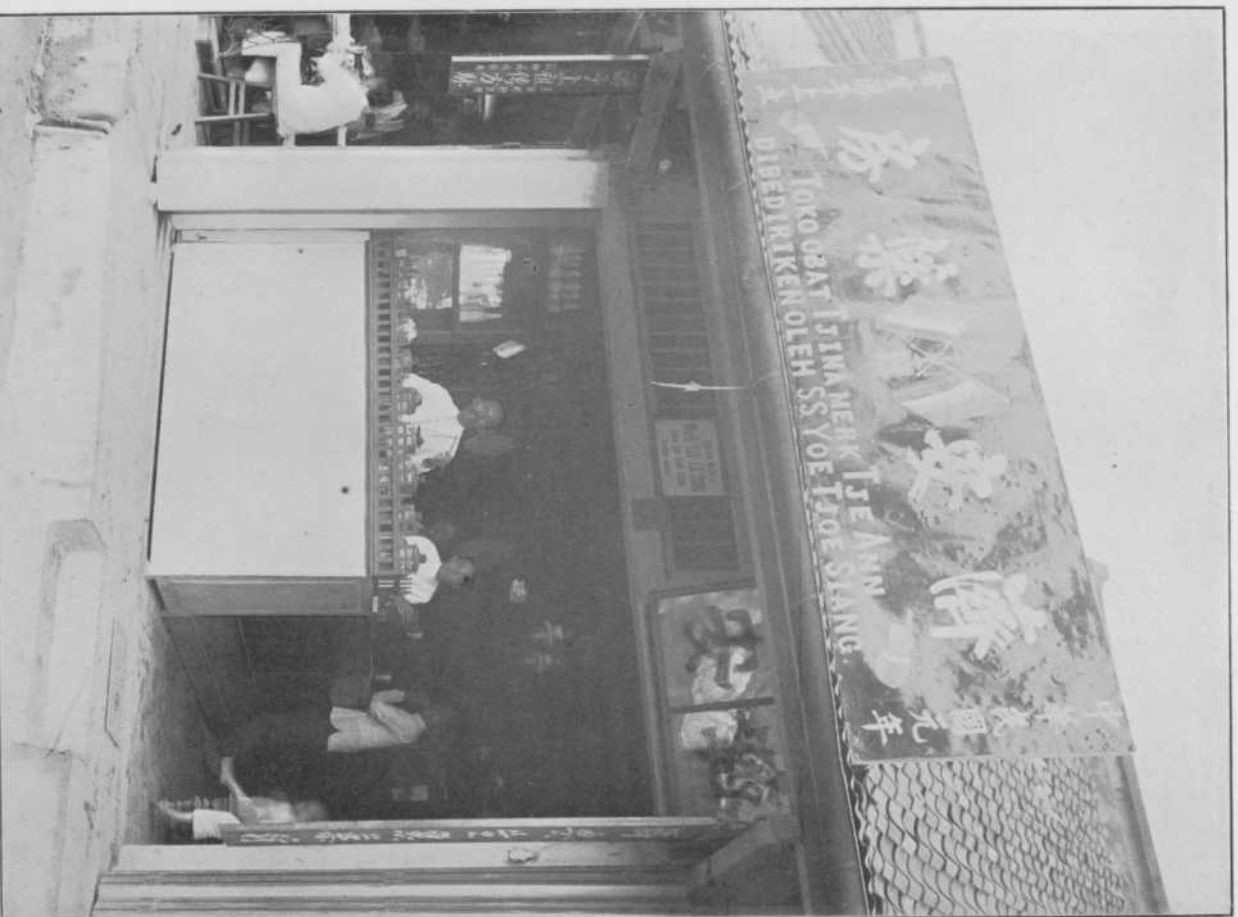
Plaat XIII doet ons een doekoen zien, bezig aan zijn gewichtigen arbeid en omringd door de eenvoudige werktuigen, die daarbij te pas komen.

Uiterst gecompliceerd zijn vooral de dranken voor kraamvrouwen. Op blz. 22 werd reeds gewag gemaakt van pakketten, bevattende de kruiden voor een dergelijken drank. Opent men zulk een pakket, dan vindt men er ten naasten bij alle meest gebruikelijke rēmpa-rēmpa in vertegenwoordigd; sommige zijn afzonderlijk in papier verpakt, vooreerst om de doekoen gelegenheid te geven om bepaalde bestanddeelen bij de bereiding van de medicijn toe te voegen of weg te laten, maar verder ook, wat de iets duurere middelen betreft, om gemakkelijker te kunnen contrôleren, dat ze werkelijk voorhanden zijn, welke contrôle in den chaos moeielijk vallen zou. Met het innemen van één drank is de patiënt er echter niet af. Van dag tot dag worden voor haar telkens weer verschillende middelen nodig geacht, afgezien nog van een aantal andere, op bijgeloof berustende maatregelen. Verloopt alles lege artis, dan is het kraamvrouw zijn, alleen reeds door de behandeling, die er bij behoort, lang geen sinecure.

Enkele dranken worden door koude maceratie bereid. Hiertoe behoort het aftreksel van tēmoe lawak, de knol van *Curcuma longa* L., die dan ook, wegens haar zetmeelgehalte, niet geschikt zou zijn voor het maken van een afkooksel. Deze wordt geraspt, al of niet met eenig water overgoten en zoo een nacht aan zich zelf overgelaten, waarop men 's ochtends het uitgewrongen vocht inneemt; het wordt daarbij van belang geacht, dat het vat, waarin de maceratie plaats heeft, 's nachts, bij helder weer althans, buiten staat, „in de dauw”. Ook een aftreksel van de bittere bidara laet—*Strychnos*-hout—wordt op deze wijze bereid. In het algemeen zal men ook het uit verse bladeren geperste sap gaarne 's ochtends innemen na het 'snachts buiten geplaatst te hebben om „dauw op te vangen” en daardoor de werkzaamheid te verhoogen.

Op het gebied van wondbehandeling gaat de inlandsche geneeskunde op primitieve wijze te werk. Pēnawar djambei wordt vaak als bloedstelpend middel gebezigd, en voorts wendt men papjes aan, verkregen door bladeren te kneuzen of te kauwen; somtijds mengt men er kalk bij. Ook neemt men als haemostaticum en verbandmiddel wel minjak kajoe poetih (*oleum cajuputi*); deze olie staat in hoog aanzien: zij dient zoowel in- als uitwendig als geneesmiddel). Van bewust antiseptisch of aseptisch handelen is natuurlijk geen sprake.

Als een aanhangsel van de inlandsche geneeskunde is te beschouwen de uitoefening van het vak door Indische Europeanen, meest altijd van de vrouwelijke kunne. De kennis van deze dames gaat in den regel niet dieper dan die van de inlandsche doekoens. Elk van haar is in het bezit van een stel voorschriften voor artsenij-mengsels, waarvan de ingrediënten grootendeels inlandsche middelen zijn, hoewel er ook wel enkele Europeesche simplicia aan te pas komen. Deze mengsels worden door de deskundigen zelf bereid en ook wel in poedervorm, als geheimmiddelen, in den handel gebracht. Sommige middelen van dien aard zijn bij het Indische publiek bekend als bijzonder

heilzaam, en dat vaak niet ten onrechte: bij buikaandoeningen b.v. vertoonen zij somtijds verrassende uitwerking. Het komt er voor den patiënt maar op aan, de juiste ziekte te hebben, waartegen het middel helpt; het bedenkelijke van de zaak is nu, dat dit zoo menigmaal niet uitkomt, daar van een deskundige beoordeeling van het ziektegeval natuurlijk geen sprake is.

Hoewel het hier als aanhangsel van de inlandsche geneeskunde gekenschetste verschijnsel geenszins een zaak van weinig belang is, valt er in het kader van dit geschrift niet veel van te zeggen. Slechts zij nog opgemerkt, dat ook door sommige Chineesche firma's wel samengestelde geneesmiddelen als even bedoeld, met gebruiksaanwijzing, verkocht worden, waarbij het aan aanbevelende opschriften niet ontbreekt.

Werpen wij thans nog een vluchtigen blik op de specifiek Chineesche pharmacie. Wie door de Chineesche wijk van een groote stad loopt, zal niet zonder verwondering opmerken, hoe groot het aantal apotheken is, dat hij te zien krijgt. Gewoonlijk beantwoorden zij ongeveer aan een zelfde type, waarvan plaat XIV een voorstelling geeft; alleen is het bezit van een groot reclame-bord, met Maleisch opschrift, boven den gevel een nieuwigheid, die men nog niet veel aantreft: in den regel geven alleen de lange, smalle borden met Chineesche schriftteekens aan weerskanten van het huis den aard van het bedrijf te kennen, dat hier wordt uitgeoefend. Smal en diep is het apotheeklokaal in de meeste gevallen, wat met de gewone bouworde van Chineesche huizen in overeenstemming is. Er zijn er echter ook wel, die een breeder front hebben, met een deur in het midden; een bescheiden voorbeeld van dien aard vertoont plaat XV, waar men ook iets van het inwendige te zien krijgt.

Sommige apothekers hebben, naast hun pharmaceutisch beroep, er nog de eene of andere nering bij: de een drijft handel in inlandsche geneesmiddelen, de ander verkoopt bepaalde voedings-

middelen, specerijen, verfhouten, enz. Meestal echter bepaalt de apotheker zich tot de uitoefening van de pharmacie, naar Chineesche opvattingen altoos.

Wat de inrichting betreft, bestaat tusschen de Chineesche apotheken onderling groote overeenkomst. Wel is er geen Pharmacopee, die voorschrijft, welke middelen aanwezig moeten zijn of aan welke eischen voorhanden middelen moeten beantwoorden, maar tal van stoffen zullen nooit ontbreken, en de gelijkheid in uitwendig voorkomen der simplicia in verschillende apotheken schijnt weinig te wenschen over te laten.

Eenvormig, klaarblijkelijk door traditie voorgeschreven, is de uitrusting op het stuk van utensiliën. Op een toonbank ziet men, behalve natuurlijk het onmisbare rekenraampje, een of meer koperen vijzels, wier stamper door een gat in het leeren deksel gaat, een paar kleine unsters, voorts eenige groote stopflesschen, met honing en met enkele Chineesche vruchten. Naar apparaten tot het bereiden van decocten of infusen zoekt men tevergeefs; deze bewerking vindt niet in de apotheek plaats, maar wordt aan den kooper overgelaten. Aan den muur achter de toonbank bevindt zich de opstand, waar de geneesmiddelen meest in laden, met opschriften in Chineesche karakters, opgeborgen zijn, een gedeelte echter in stopflesschen, in potten en blikjes een plaats vindt, terwijl de bovenste planken worden ingenomen door blikken van grootere afmetingen. Verder zijn er nog enkele gesloten kasten, waarin sommige duurdere drogerijen en praeparaten: flesschen met aftreksels en met pillen in allerlei grootte en tal van doosjes en fleschjes met uit China ingevoerde poeders, pillen en geurige oliën; men treft hier ook wel eens kinine-pillen aan, somtijds ook Pink-pillen e.d.

Een goed voorziene apotheek bevat zeker ver over de duizend verschillende artikelen, waartoe vooral het onzichtbare gedeelte in belangrijke mate bijdraagt, daar elke lade in onderscheidene vakken verdeeld is, waarvan ieder een medicament inhoudt. Grootere voorraden van grondstoffen worden in andere lokalen bewaard.

XVI.

Bijna alles, wat men hier ziet of niet ziet, is uit China herkomstig en dankt daaraan in de oogen van den Chineeschen pharmaceut een groote mate van voortreffelijkheid. Sommige zaken zijn wel eens in twee qualiteiten voorhanden, de duurder uit China, de goedkoopere uit Japan; gaarne vestigt de apotheker de aandacht op de in het oog loopende minderwaardigheid van het Japansche product: geringere grootte van zaden, spichtigheid en onregelmatige vorm van wortels, mindere fijnheid van reuk of smaak, enz.

Inderdaad, wat aan geneesmiddelen uit China komt, ziet er keurig en aantrekkelijk uit. De plantendeelen zijn blijkbaar goed schoongemaakt en zorgvuldig gedroogd, en het gelijkmatig voorkomen der simplicia wijst er op, dat aan de cultuur en aan de schifting van het materiaal voor de verzending terdege zorg besteed wordt. De verpakking is doelmatig en net.

Van een opmerkelijke vaardigheid in het hanteeren van werktuigen spreken de groote, vaak papierdunne schijven, waarin tal van wortels, stengels of schorsen verdeeld zijn. Sommige worden in gesneden en gedroogden toestand — enkele buitendien nog even geroosterd — ingevoerd; groote schijven zijn dan vaak, elke van een papieren ring voorzien, tot bundeltjes samengepakt. Andere zijn door het apotheek-personeel zelf bewerkt, zoo mogelijk in een afzonderlijk daartoe bestemd lokaal. Op plaat XVI ziet men eenige helpers met dergelijken arbeid bezig: voor sommige simplica wordt een handsnijmachine gebruikt (rechts op de plaat) — of ook eenvoudig een scherp hakmes met houten handvat, dat met groote vlugheid en zekerheid gehanteerd wordt; andere worden, na in water opgeweekt te zijn, geschaafd, waartoe ze, met een plankje aangedrukt, langs de onderste boven op een bank bevestigde schaaaf geschoven worden (links op den voorgrond). Een zonderling toestel is de voetmolen — op de plaat gemakkelijk te vinden —, die dient om droge grondstoffen tot poeder te brengen; de voeten bewegen het ijzeren rad, door drukking op de aan weerszijden uitstekende as, in het ijzeren schuitje heen en terug: een denkelijk wel gezonde, maar stellig vrij vermoeiende

arbeid. Bijzonder doelmatig lijkt deze molen niet. Maar het is een ouwerwetsch apparaat en Chineezers zijn nu eenmaal op sommige punten conservatief, getuige hun hardnekkig vasthouden aan hun onpractisch rekenraampje, om van de schriftteekens maar niet te spreken. Beter bedacht is een zeefkist, bestaande uit een vierkante houten kist met deksel, waarin zeven van kopergaas met houten opstaanden rand, geplaatst kunnen worden, die men van buiten door een kruk in beweging brengt. Tot het fijnwrijven en vermengen van poeders bedient men zich van gewone mortieren met ruw binnenoppervlak, al of niet aan den buitenkant beschilderd. Pillenmachines schijnen niet in zwang te zijn. Pillen worden eenvoudig tusschen de vingers gedraaid, waarna somtijds door rollen op een tètampa (bamboe bord) de vorm wat bijgewerkt wordt. Men heeft pillen van zeer verschillende afmetingen in voorraad, van speldeknopformaat tot stuitergrootte. Ingedikte honing vormt vaak het constituens, maar sommige pillen, vooral die lang bewaard moeten blijven, worden zonder honing gemaakt. De Chineesche apothekers beroemen zich er op, dat hun pillen jaren achtereen bewaard kunnen worden zonder te bederven. Maar ze zijn dan ook menigmaal letterlijk steenhard: de patiënt mag ze dan fijnwrijven en als poeder innemen, wat niet strookt met onze opvatting van pillen.

Bijzonder aardig is de verpakking van een aantal uit China ingevoerde middelen. Vierkante, kleurig bedrukte doosjes bevatten, netjes naast elkaar gerangschikt in ronde openingen in den dubbelbodem, en verder op hun plaats gehouden door biljetten met aanbeveling en gebruiksaanwijzing, eenige holle, keurig afgewerkt bollen van harde, witte of gekleurde was; elke bol bevat enkele pillen of een klein, buikig fleschje, met vloeistof of met een of ander poeder gevuld. Dat een zoo zorgzame, sierlijke wijze van bewaring het vertrouwen in de goede eigenschappen van den inhoud niet weinig verhoogt, valt licht te begrijpen. Ook de uit China herkomstige vierkante tabletten, waarin sommige geneeskrachtige stoffen verwerkt zijn, zien er onberispelijk en smakelijk uit.

De meeste simplicia zijn aan het plantenrijk ontleend, maar er zijn toch ook minerale stoffen en verscheidene van dierlijke afkomst: horens, benderen, bezoarsteenen, gal, praeparaten, uit dieren bereid, enz. Wat de aanwijzing voor het gebruik betreft, wordt ook door de Chineesche deskundigen in ruime mate de signaturenleer gehuldigd, en het samenvoegen van talrijke middelen in een voorschrift wordt door hen even goed als door hun Inlandsche collega's in toepassing gebracht, al bezittneg zij meer kennis en een rijkere keur aan artsijen.

De aflevering in de apotheek geschiedt, voor zoover het materiaal zich er toe leent, in vierkante papieren van verschillende grootte. De pharmaceut legt daarop achterenvolgens de voorgeschreven ingrediënten naast elkaar, om, als hij gereed is, nog door vergelijking met het recept te kunnen nagaan, of hij niets vergeten heeft. Vervolgens maakt hij het papier netjes dicht en voegt bij de aflevering van het pakket het recept er bij; dit laatste blijft dus in handen van den patiënt, die er immers voor betaald heeft.

Behalve op recept, wordt, ook veel in handverkoop afgegeven. Daarbij wordt niet geëischt, dat de kooper het middel, dat hij verlangt, met name aanduidt. De Chineesche apotheker zal er geen bezwaar tegen hebben, een middel tegen deze of gene kwaal af te leveren, ook al wordt het ziektegeval omschreven in termen, die aan duidelijkheid veel te wenschen overlaten. Men bedenke, dat voor het recht om de geneeskunde of de artsijbereidkunde uit te oefenen, geen bepaalde eischen van bekwaamheid gesteld worden; wie zich bevoegd acht, mag zich vestigen. En bij de opleiding in de apotheek wordt den leerling blijkbaar niet alleen kennis omtrent afkomst en uiterlijke eigenschappen van de simplicia bijgebracht, maar leert hij tevens, welke krachten ondersteld worden, er in te huizen. Dientengevolge zijn geneeskunde en pharmacie feitelijk niet gescheiden, en al zijn er wel geneeskundigen, die zich tot de uitoefening van het medische gedeelte van het vak, of zelfs van een bepaald onderdeel, bepalen, de pharmaceuten achten zich over het

algemeen gerechtigd om tevens tot zekere hoogte als medische vaklieden op te treden, en sommigen van hen worden ook door hun pubiek bepaaldelijk als „sin seh” (dokter) beschouwd en als zodanig uitgeroepen om patiënten te behandelen.

Menig apotheker brengt ook *spécialités* in den handel, waartoe vooral behooren verschillende soorten van „arak obat”: met arak bereide tincturen, afgeleverd in flesschen, wier etiket de, veelal talrijke, ziekten vermeldt, waartegen de inhoud een onfeilbaar middel is. Van deze dranken schijnen enorme hoeveelheden verbruikt te worden, want, afgezien van de eigenlijke apotheken, ziet men nog op menige toko een opschrift, vermeldende, dat hier arak obat tegen alle mogelijke kwalen te krijgen is.

Wie over de *materia medica* der Chineezers in bijzonderheden zou willen treden, zou met een omvangrijke kennis van zaken toegerust moeten wezen, een kennis, die niet gemakkelijk te verwerven is, daar men hier niet licht van eenig simplex materiaal onder de oogen krijgt, volledig genoeg om determinatie mogelijk te maken, en de literatuuropgaven over Chineesche producten lang niet alle stellig en juist zijn. Wij bepalen ons derhalve tot de boven gegeven oppervlakkige beschouwingen. Eén opmerking zij hier nog gemaakt: Met de huidige Europeesche apotheken zijn de Chineesche geenszins vergelijkbaar, wel met die van een paar eeuwen geleden, gelijk ook de denkbeelden, die de Chineesche geneeskunde beheerschen, meer overeenkomen met die, welke voor een paar eeuwen in Europa bestonden dan met de aldaar in onzen tijd geldige begrippen. Met dat al moet men den Chineeschen pharmaceuten dit nageven, dat zij over het geheel een ernstige opvatting hebben van hun taak: deugdelijke medicijnen af te leveren, en dit terwijl over hen geenerlei *contrôle* bestaat. Een warm gevoel voor de eer van het beroep ontbreekt bij hen geenszins—de slechten niet te na gesproken.

Aan den Chineeschen geneesmiddelenhandel wordt in den laatsten tijd in niet onbelangrijke mate afbreuk gedaan door Japanners. Niet door Japansche apotheken, maar door den verkoop van een groote verscheidenheid van kant en klaar uit Japan aangevoerde, kennelijk op groote schaal bereide geneesmiddelen in door Japanners beheerde winkels, waar verder handel gedreven wordt in toiletartikelen, kinderspeelgoed en velerlei andere zaken. Er is dus geen sprake van, dat men deze concurrenten op één lijn zou kunnen stellen met de Chineesche apothekers: men heeft hier met een zuivere handelsonderneming te doen.

Enkele eigenaardige artsenvormen treft men in deze Japansche winkels aan. Zoo b.v. geparfumeerde, vierkante, dunne zwarte plaatjes, die aan één zijde met verguldsel bedekt en tevens door groeven in gelijke vierkantjes verdeeld zijn, zoodat men ze op de deellijnen kan afbreken. Ze zijn verpakt in dun gekleurd papier, vervolgens in een gebruiksaanwijzing in verschillende talen, daarna in een sierlijk bedrukt couvert, eindelijk nog in dun perkamentpapier. Het middel zelf zoowel als zijn omhulsels maken een aangenamen indruk, en de eenvoudige wijze, waarop de doseering gemakkelijk gemaakt is, boezemt vertrouwen in. Blijkbaar zien de fabrikanten ter dege in, dat het uiterlijk van hun waren voor den afzet van het grootste belang is. Al hun poeders en pillen, hun zalven, pleisters, suppositoria, oliën, tandpasta's, odeurs, bedak en verdere cosmetica, kortom al wat hier te koop is, legt door gelijkmatige afwerking en door nette, doeltreffende verpakking, getuigenis af van het streven om te zorgen, dat het oog van den koper met welgevallen op de aangeschafte medicijnen rusten kan. Voorts zullen de lage prijzen den omzet ten goede komen, evenals de maatregel, hier en daar op pasars en elders kleine depôts van deze spécialités in te richten. Men wil het groote publiek bereiken en is stellig op den goeden weg. Het schijnt wel niet aan twijfel onderhevig of deze elgante kwakzalverij zal voor de Chineesche, op den duur wellicht ook voor de Europeesche pharmacie een kwade concurrent worden. Sommige Chineesche

apothekers zijn er, hoewel schoorvoetend, reeds toe overgegaan, zelf dergelijke Japansche geheimmiddelen te verkoopen.

Van zeer ondergeschikte beteekenis is het aandeel, dat door Arabieren in den handel in geneesmiddelen genomen wordt, al mogen wij het in dit geschrift niet geheel met stilzwijgen voorbijgaan.

Er zijn verscheidene Arabische ingezetenen, die handel drijven in sommige, uit Arabië of omliggende landen ingevoerde drogerijen, oliën enz., ook wel in door hen zelf vervaardigde samengestelde artsenijen. Voor zoover mij bekend, zijn er echter geen Arabieren, die zich uitsluitend met dit bedrijf bezig houden. Bij den een gaat het gepaard met den verkoop van voedingsmiddelen, zoowel in- als uitheemsche, de ander heeft een nering in tulbanden en andere kleedingstukken en versierselen, in Arabische boeken met stichtelijken inhoud, in pijpen van onbescheiden afmetingen en in verdere artikelen van dagelijksch gebruik.

Van een dergelijken winkel geeft plaat XVI een afbeelding. Het deel van den inventaris, dat men als de pharmaceutische afdeeling zou kunnen beschouwen, is niet belangrijk. Op den voorgrond een paar blikken met aloë (djadam) en een groote kist met olibanum (mēnjan arab, moestaki), niet als geneesmiddel, maar als ingrediënt van berookingsmiddelen (sētanggi) in gebruik. Voorts een partijtje wortels (akar arak, siwak), die een eigenaardige bestemming hebben: door kloppen op het geschildte uiteinde worden de vezelbundels van het hout van elkaar losgemaakt, zoodat een grove kwast ontstaat waarmee de tanden gepoetst worden. Op de vitrine ziet men een buikige flesch, van geitevel, met geurige olie en eenige grootere en kleinere glazen flesschen met andere welriekende en geneeskrachtige oliën, waarvan nog verscheidene soorten in kasten te vinden zijn — o.a. Ol. cajuputi en minjak mēngkasar, echte Makasarolie volgens

XVII.

zeggen —, benevens enkele aromatische wateren, door destillatie uit specerijen verkregen. Verder zijn hier nog te koop: sětanggi, sennebladeren (sěnaměki), waarin men vaak de peultjes vindt, die echter, evenals de bladstelen, vóór het gebruik verwijderd worden, daar ze buikpijn zouden veroorzaken; flesschen en blikjes met samengestelde geneesmiddelen, waaronder met honing bereide likkepotten; mastix (moestaki, moestaka); flores Cinae (moengsi arab); sipat, kleine leeren pakjes, die een Arabisch oogmiddel bevatten; somtijds is ook wel myrrhe (moer) voorhanden, alsmede enkele drogerijen, die gezegd worden, uit Engelsch-Indië herkomstig te zijn.

Vrij schraal is hier de oogst op pharmaceutisch gebied. Het aantal Arabische inwoners is vermoedelijk te klein om den invoer van een groote verscheidenheid van eigen geneesmiddelen winstgevend te doen zijn.

Hoe oppervlakkig ook de in de voorafgaande bladzijden gegeven schets is, zij zal voldoende zijn om in het licht te stellen, dat Java met zijn gemengde bevolking ook voor den pharmakoloog — in elke beteekenis van dit woord — een bijzonder belangwekkend land is, waar niet alleen veel bekends valt waar te nemen, dat de aandacht verdient, maar waar ook de onderzoeker nog rijkelijk stof tot vruchtbare werkzaamheid vinden kan. Het zal wel niet noodig zijn, te vermelden, dat 's Lands Plantentuin gaarne zoo mogelijk steun verleent aan wie zich tot dergelijken arbeid aange-trokken gevoelt.

